جوقان ۋەلىخانوپ ئۇيغۇرلار ھەققىدە

بوستان ژورنىلى 1995-يىللىق 1-2-سان

(ھەببۇللا ئېلى)

ئېلكىتاب ئىشلىگۈچى : مەنزىل گۇرۇپپىسى

15ـ16ـ ئەسىرلەردە ئوتتۇرا ئاسىيادا ئەۋلىيائى ـ ئەززەم، مازارى ماشايىقلارغا بولغان ئېتىقاد ھەددىدىن زىيادە كۆچىيىپ كەتتى، ھەتتا ئايرىم شەخسلەرگە، ئۇلارنىڭ قەبرە ـ مەقبەلىرىگە چوقۇنۇپ سەجدە قىلىش، ئۇلار يولىدا قۇربان بولۇشنى قانداقتۇر «شەرەپ» بىلىشتەك ھەرىكەت ۋە ھادىسىلەر يېڭى ـ يېڭى شەكىللەردە مەيدانغا چىقتى، بەلكى كەڭ كۆلەمدە قانات يايدى. بۇھال تەبىئىي ھالدا شىنجاڭنىڭ جەنۇبىغىمۇ قىسىلىپ سىڭىپ كىرىپ يېيىلىشقا باشلىدى.

ئىمام رىزا (ئەرەپ) نەسلىدىن دەپ ئاتالغان غوجا مەخدۇم (مەخدۇم ئەززەم) ئۆزىنىڭ ئەۋلىيا ۋە ئۆلىمالىق شۆھرىتىنى بۇخارادا قازانغان ئىدى. ئۇ 15 ـ ئەسىرنىڭ بېشىدا قەشقەرگە كېلىپ، خانلار ۋە خان جەمەتىنىڭ چەكسىز ئىززەت ھۆرمىتىگە مۇيەسسەر بولدى. خەلق ئۇنى ئەۋلىيا دەپ بىلىپ ئۇنىڭغا ئېتىقاد ۋە ئېھتىرام بىلدۈردى. شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى ھەرقايسى يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى ئۇنىڭغا ھەم ئۇنىڭ ئائىلە ـ تاۋابىئات، ئەھلى ـ ئەھيانلىرىغا نۇرغۇن ـ نۇرغۇن مال ـ مۈلۈك، يەرجاي، پۇل ـ پۇچەك سوۋغا قىلدى. بۇ ھاپىز دۇنيانىڭ كۆچىدە غوجا (غوجام)نىڭ ئىجتىمائىيەتتە تۇتقان ئورنى بىراقلا كۆتۈرلۈپ كەتتى. دىنىي، سىياسى، ئىقتىسادى تەسىرى قەۋەتلا مۇستەھكەملەندى... غوجا مەخدۇمنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغۇللىرى ـ غوجائىمامى كالان بىلەن غوجا ئىسھاق ۋەلى ئاتىسىنىڭ تەسىرىدە يۈز تاپتى. ئۇلار تەسەۋۋۇپ (سوپىزىم) تەلىماتى ۋە ئۆزلىرىنى ياقلايدىغان دىنى ئەقىدىلەرنى كەڭ دائىرىدە تارقىتىش مەقسىتىدە ھەرقايسىسى ئۆز ئەتراپىغا مۇرت، دەرۋىش، مۇجتەھىد ۋە سوپىلارنى توپلىدى. كېيىنچە بۇ ئاكا ـ ئۇكا ئىككەيلەن ئەينى ۋاقىتتىكى شىنجاڭ مۇسۇلمانلىرىنىڭ داھىيسى بولۇپ قالدى. ئىمامى كالان بىلەن ئىسھاق ۋەلىنىڭ ئۆز ئالدىغا توپلىغان تەرەپدارلىرى كۆپىيىپ، بارا ـ بارا بۇلار ئىككى سىياسى گورۇھ بولۇپ ئايرىلدى. ئىمامى كالان باش بولغان مەزھەپ «ئاق تاغلىقلار» (قەشقەردە)، ئىسھاق ۋەلى باش بولغان مەزھەپ « قارا تاغلىقلار» (يەكەندە) دەپ ئاتالدى. (بۇئىككى شەھەرنىڭ ھۆكۈمران دائىرلىرى ئالدى بىلەن باش بولۇپ قوشۇلۇپ، كۆپچىلىك، ئاۋام ـ خەلقنىڭ ئەنە ئاشۇ ئىككى غوجام ئەتراپىغا بۆلۈنۈپ گورۇھلىششىغا تۈرتكە بولدى) تەبىئىيكى غوجاملارنىڭ« ئۇلۇغۋار»ناملىرى جەمئىيەت، ئىدارە، مەمۇرى ۋە سىياسى ئىشلارنىڭ ھەممىسىگە بېرىپ چېتىلدى.چۈنكى جامائەت ئىشلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك شەرىئەت ئاساسىدا ماڭغاچقا، ھەرقانداق بىر مەسلىنى غوجاملارنىڭ ھۆكۈمى ۋە ئەمرى بىلەن بىرياقلىق قىلىشقا توغرا كېلەتتى. شۇنداق قىلىپ غوجا ئەۋلاتلىرى ھەم دىنىي ھەم مۈلكى ئىدارىلەر (ئورگانلار)نىڭ ئەڭ ئالىي دەرىجىلىك باشلىقلىرى بولۇشقا تايىن تاپتى.

كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ بېرىۋاتقان ئۆزئارا جەڭگى جېدەل، پىتنە ئىغۋا، دىنىي تەسىردائىرەتالىشىش نەتىجىسىدە پۈتكۈل جەنۇبى شىنجاڭ سۈنئىي رەۋىشتە ئەنە شۇنداق ئىككى سىياسى گورۇھقا بۆلۈنۈپ كەتتى، نادان خەلق كەم بەختلىك ھايات ۋە سائادەتلىك ئاخىرەتنى ۋەدە قىلسا شۇنىڭ كەيىگە خۇددى بىر قوتان قوي پادىسىدەك ئەگىشىپ كىرىپ كېتىۋېرەتتى، ئەزىز جانلىرىنى پىدا قىلىشقا تەييار ئىدى. لېكىن ھاكىمدارلار، مۇستەبىت يۇقىرى تەبىقە كىشىلىرى خلقنىڭ ئازادلىق، بەختلىك تۇرمۇش ئۈچۈن قىلىۋاتقان ھەركەتلىرىدىن ناھايىتى ئەپلىك چارىلەر

بىلەن ئۆزمەنپەئەتى ئۈچۈن پايدىلىناتتى. شۇڭا ئۈزلۈكسىز داۋام قىلغان پاراكەندىچىلىك ھېچبىر مەسلەكسىز ۋە ئايىغى ئۈزۈلمەس تالاش-تارتىش، جاڭجاللار ئاقىۋەت چوڭ سىياسى غەۋغاغا ئايلىنىپ، ئالتە شەھەر دائىرىسىدە زور قان تۆكۈلۈش باشلىنىپ كەتتى. بۇ توختاۋسىز ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە خەلقنىڭ ئىقتىسادى تۇرمىشى زەئىپلەشتى، تۇرلۇك-تۈمەن جاھالەتلىك ئۆرۈپ ئادەتلەر ۋە مۇستەبىت ئىدارە تەرتىۋىدە ئۇيغۇر مەدىنىيىتى زەئىپلىككە ئۇچرىدى. ئىچكى تاشقى ۋەزىيەت مۇرەككەپلەشتى، ئەمەلىي كۈچ خورىدى. بارا-بارا ئەھۋال شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتىكى، بۇئىككى دىنىي ۋە سىياسى گوروھ ئىدارىسىدىكى خەلقلەر بىر-بىرىگە قوشۇلۇپ كەتمىسۇن ئۈچۈن ھەرقايسى تەرەپ كىشىلىرى ئالاھىدە رەڭلىك ۋە شەكىللىك كىيىم كىيىدىغان بولدى. (مەسلەن: قەشقەردىكى ئىمامى كالان ئاھالىسى ئاق قالپاق كىيسە، يەكەندىكى ئىسھاق ۋەلى ئاھالىسى قارا قالپاق كىيىدى.) مانا شۇ سەۋەپتىن قەشقەرۋە يەكەن ئەتراپىدىكى تاغلارياكى يەرلەرنىڭ قۇرۇلۇشىغا قاراپ، بۇئىككى تەرەپ كىشىلىرى « ئاق تاغلىق»(ئىشقىيەچىلەر)، « قارا تاغلىق» (ئىسھاقىيەچىلەر) دەپ ئاتىلىدىغان بولدى. ئەنە شۇ « ئاق تاغلىق» « قارا تاغلىق» گوروھلىرى ئوتتۇرىسىدىكى قانلىق پاجىئەلەر ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مۇقەددەس تارىخىغا چۈشكەن ئەڭ ھاقارەتلىك قارا داغلاردىن بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

بۇ ئىچكى غەۋغالاردىن پايدىلانغان جوڭغارلار[ئۇيرات مۇڭغۇل قەبىلىلىرى ئىتتىپاقى، 17-ئەسىرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا ئۇيراتلار يەنە ھەركەتلەندى. گەنسۇ ئەتراپلىرىدا، قارا ئېرتىشتا، شەمەي ئەتراپىدا چېچىلىپ، كۆچۈپ يۈرگەن ئۇيراتلارنىڭ چورۇس، تورغائۇت (تۇرغۇت)، غوشۇت قەبىلىلىرى قۇنتەيجى (كۇنتەيجى، قونتاجى) باشچىلىقىدا تىبەتكە توپلاندى. شىمالىي ياقتا قالغان مۇڭغۇل قەبىلىلىرىنى باتۇرخارتەيجى بىرلەشتۈردى. 1659-يىلى بۇقەبىلىلەر دىنى باتۇر سەنگە سۆيكەر دېگەن كىشىلەر باشچىلىقىدا جوڭغارىيەنى- شىمالىي شىنجاڭنى ئىشخال قىلدى. بۇقۇردا كۆرسىتىلگەن تۆت قەبىلىنىڭ ئومۇمىي نامى « ئۇيراتلار»؛ ئىلى (ئالمالىخ)، ئۇرۇمچى، بارىكۆل، ئىمىل(تارباغىتاي) ۋە قورقارا ئوس قاتارلىق جايلار « جوڭغارىيە» دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.] شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىنى نىسبەتەن ئوڭاي ئىشخال قىلدى. دەرۋەقە جەنۇبى شىنجاڭنى غوجاملارنىڭ بىر گورۇھ ھۆكۈمرانلىرىنىڭ ياردىمى بىلەن ئۆزىگە ئىتائەت قىلدۇردى. لېكىن شۇنىڭلىق بىلەنمۇ خەلقنىڭ غوجاملارغا بولغان ئىشتىياقى ئۆچمىدى. چۈنكى نادان ئاۋام- خەلق يۇقىرى ھۆكۈمران قاتلاملارنىڭ قايمۇقتۇرىشى بىلەن پەقەت غوجاملارلا ھەقىقى بەخت ئېلىپ كەلگۈچى نىجادلىق كۈچ دەپ قارايتتى.

18-ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا قەشقەر ھاكىمدارى ئىسمائىل (قارا تاغلىق تەرەپتارى) ئاق تاغلىق غوجا نەسلىدىن (ئىشان كالاننىڭ ئوغلى) بولغان ھىدايۇتۇللا (ئاپپاق غوجا) بىلەن ھۆكۈمرانلىق تالىشىپ ئىككى ئوتتۇرىدا مۇجادىلە كۈچەيدى. ئىسمائىل ئاپپاق غوجىنى يەڭدى. ئاپپاق غوجا 1678-يىلى كەشمىر ئەرقىلىق تىببەتكە بېرىپ، مۇڭغۇل دالاي لاماسىغا ئەرىز سۇنۇپ ياردەم سورىدى. دالاي لاما ئېلىدا (غۇلجىدا) تۇرغان جوڭغار ھاكىمدارى قونتەيجى غالدانغا قارىتىپ بۇيرۇق يېزىپ بەردى. ئاپپاق غوجا بۇ بۇيرۇقنى ئېلىپ ئېلىغا كەلدى ھەم غالداننىڭ قوشۇپ بەرگەن ئەسكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ جەنۇبى شىنجاڭغا يول ئالدى. يول بويى تۇرپان ھاكىمدارلىرى

خانلار نەسلىدىن بولغان ئابدۇرېشىت ئۆز ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ جۇڭغارلارغا قوشۇلدى. قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن يەكەندە تۇرغان قارا تاغلىقلار (قارا تاغلىق غوجىلار) كەشمىرگە قاچتى. قەشقەر خانى ئىسمائىل ئائىلىسىدىكىلەر بىلەن ئەسىرگە چۈشتى. شۇنداق قىلىپ غوجاملارنىڭ بىر گورۇھىنىڭ ياردىمى بىلەن جۇڭغارلار جەنۇبى شىنجاڭغا بېسىپ كىردى. جۇڭغارلار ئاپپاق غوجىنى قەشقەرگە، ئابدۇرېشىتنى يەكەنگە ھاكىمدار قىلىپ قويۇپ، نۇرغۇن ئولجىلارنى، قەشقەرخانىنى ئائىلىسى بىلەن ئېلىپ ئىلىغا يېنىپ كەتتى. ئالتە شەھەر خەلقى غالدانغا سېلىق (يىلىغا 400مىڭ تەڭگە ۋە باشقا نەرسىلەر) تۆلەشكە مەجبۇر بولدى. لېكىن ئىدارە تەرتىپلىرى ۋە ئاپپاراتلار ئىلگىرکى ھالىتىدە تۇرىۋەردى. جۇڭغارلار سېلىق ئېلىشتىن باشقا ئىچكى ئىشلارغا كۆپ ئارلاشمىدى. ئاپپاق غوجا ئابدۇرەشىتتىن ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ ئۆزىنى پۈتۈن ئالتە شەھەرگە خان دەپ ئېلان قىلدى. كۆپ ئۆتمەي خەلق ئارىسىدا «جۇڭغارلارنى ئەگەشتۈرۈپ كېلىپ، خەلقنى ئازاپقا دۇچار قىلدى.» دېگەندەك ئاپپاق غوجىغا قارشى نارازىلىق كۆچەيدى. شۇڭا ئاپپاق غوجا دۆلەت ئىشىدىن ئىستىپا بېرىپ، ئۆزى ئۈستىدە پەقەت دىنى-روھانىيلىق ۋەزىپىنىلا قالدۇردى. ئىسمايىل خانىنىڭ ئۈچ تۇرپانىدىكى ئىنىسى مۇھەممەت ئىمىنى چاقىرىپ ئۆزئورنىغا خان قىلىپ قويىدى. ۋە ئاپپاق خوجا مۇھەممەت ئىمىننى جۇڭغارلارغا قارشى غازات قىلىشقا دەۋەت قىلدى. مۇھەممەت ئىمىن ئەسكەر توپلاپ جۇڭغارلار ئىگەللەپ ياتقان تېكەس، يۇلتۇز ئەتراپىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى ھالاكەتكە ئۇچراتتى.نۇرغۇن ئولجارمى 30 مىڭ مۇڭغۇلنى ئەسىر ئېلىپ ياندى.لېكىن بىرتەرەپتىن ئوردا ئىچىدىكى ئاق تاغلىق جوجىلارنىڭ پىتنە پاساتلىدى،ئىككىنچى تەرەپتىن جۇڭغارلارنىڭ ئۆچ ئېلىشقا تەييارلىنىۋاتقانلىق خەۋىرى مۇھەممەت ئىمىننى تاقىقا چىقىشقا مەجبۇر قىلدى. كۆپ ئۆتمەي ئۆز ئادەملىرىنىڭ بىرى تەرىپىدىن (ئەلۋەتتە قارشى تەرەپنىڭ تاپشۇرقى بىلەن) قەتلى قىلىندى. بۇھال شۇنى كۆرستىدىكى ئاپپاق خوجا ۋە ئۇنىڭ تەرەپدارلىرى خەلقنىڭ نارازىلىقىنى بېسىقتۇرۇش ئۇچۇن مانا مۇشۇنداق سىياسى تاكتىكا قوللانغان. مۇھەممەت ئىمىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن يەنى 1680- يىللاردا ئاپپاق خوجا ھاكىمىيەتنى قولىغا ئېلىپ ئۆزىنى يەنە خان دەپ ئېلان قىلدى. ئاپپاق خوجا ئۆلگەندىن كېيىن 1710-يىللىرى خوجاملار نەسلىدىن بىر ئايال(خانىم پادشاھ)خانلىق تالاشتى. مۇرتلارنىڭ ياردىمى بىلەن ئوغلى مەھدىگە خانلىق ئېلىش مەقسىتىدە ئاپپاق خوجىنىڭ ئوغلى يەھيانى قەتلى قىلدۇردى. ئاپپاق خوجىنىڭ كىچىك ئوغلى ئەھمەت خوجا تاقىقا قېچىپ قۇتۇلدى. ئاندىن خانىم پادشاھمۇ شۇ مۇرىتلارنىڭ بىر گورۇھىنىڭ قولىدا قەتلى قىلىندى. پۇرسەتتىن پايدىلانغان مۇھەممەت ئىمىننىڭ ئىنىسى مۇھەممەت مومىن (ئاق باش خان ياكى ئىسمائىل خانىنىڭ يەنە بىر ئىنىسى) ئۆزىنى خان دەپ ئىلان قىلدى، ئاق باش خان خوجەنتتە قاچقۇندا يۈرگەن قارا تاغلىق خوجلاردىن بولغان دانىيال خوجىنى چاقىرتىۋالدى. قەشقەرخەلقى ئاپپاق خوجىنى ئومۇمەن ئىمامى كالان نەسلىنى كۆپ ھۆرمەت قىلاتتى، شۇڭلاشقا ئەھمەت خوجىنى خان قىلىپ تىكلىدى. قەشقەر ۋە يەكەن ئوتتۇرسىدا يەنە قانلىق پاجىئەلەر ئەۋجىگالدى. ئاق تاغلىق خان تەرەپدارلىرى قىرغىزلاربىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ، يەكەننى مۇھاسىرە قىلدى. ئاق باش خان خوجامەھدى بىلەن ھىندىستىنغا قاچتى، يەكەنگە قىرغىز ھاشىم ھاكىم بولدى. ھاشىم باشلىق قىرغىزلار ئەمدىلىكتە قارا تاغلىقلارغا (دانىيال خوجىغا) يان باستى، ئۇزاق مۇدەتلىك قانلىق پاجىئەلەردىن كېيىن دانىيال خوجا بارلىق يەكەن ۋە خوتەن ۋىلايەتلىرىگە ئىگە بولۇپ قەشقەرنى ئىشغال قىلىشقا تەييارلاندى. شۇ

چاغدا مۇھەممەت ئىمىن باشلىق قەشقەرلىكلەرنىڭ جۇڭغارلارغا بەرگەن قاتتىق زەربىسىگە جاۋابەن ئۆچ ئېلىش مەقسىدىدە جۇڭغار ھاكىمدارلىرى ئالتە شەھەرگە قاراپ ماڭدى. دانىيال خوجا باشلىق قارا تاغلىق گورۇھىنىڭ ھاكىمدارلىرىنى ئۆزلىرىگە مايىل قىلىپ، ئۇلار بىرلىشىپ قەشقەرگە ھوجۇم قىلدى. قەشقەر خەلقى قەھرىمانلىق بىلەن ئۆزشەھەرنى ھىمايە قىلدى. ئۇزۇن مۇدەتلىك جەڭلەردىن مۇھاسىردىن كېيىن قەشقەر ئاخىرى تەسلىم بولدى. جۇڭغارلار قوزغىلاڭغا پائال قاتناشقانلارنى قاتتىق جازالىدى. ئەمدى جۇڭغارلارنىڭ ياردىمى بىلەن قارا تاغلىق خوجىلار ھۆكۈمران ئورۇنغا ئۆتتى. جۇڭغارلار ئولجا ئېلىپ، خەلقنى بۇلاپ ـ تالاپ ، مال دۇنياغا غەرىق بولۇپ، ھەر ئىككى تەرەپنىڭ خان (خوجىلىرنى) ئائىلىرى بىلەن ئىلىغا ئېلىپ كەتتى بۇنىڭدىن مەقسەت بىرىنچىدىن خوجىلارنى گۆرۆرە تۇتۇپ، خەلقنىڭ جۇڭغارلارغا قارشى جەڭ قىلماسلىقنى تەمىن ئېتىش. ئىككىنچىدىن ئالتە شەھەرنى ئۆزلىرىگە تېخىمۇ ئىتائەت قىلدۇرۇش ئىدى.غالدان ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا سابان ئارابتان ھاكىمدار بولدى. ھەم **1720**ـيىلى دانىيال خوجىنى پۈتۈن ئالتە شەھەرگە ھاكىمدار قىلىپ ئەۋەتتى دانىيال خوجا يەكەننى پايتەخت قىلىپ ئالتە شەھەرگە ھەممە جايلىرىغا ئۆز تەرەپدارلىرىدىن ھاكىم ۋە باشقا ئەمەلدارلىرنى تەيىنلىدى. دانىيال خوجا ئۆلگەندە، ئۇنىڭ ئورنىغا جۇڭغار ھاكىمدارنى خالدان دانىيالنىڭ تۆت ئوغلىنى تۆت شەھەرگە ھاكىم قىلىپ تەيىنلىدى. (يەكەنگە خوجا جاھان، ئاقسۇغا ئايۇپ خوجا، قەشقەرگە يۇسۇپ خوجا، خوتەنگە ئابدۇللا خوجا، ھاكىم بولۇشتى.) شۇ كۈنلەردە (**1750**ـ يىللىرى) بىر تەرەپتىن جۇڭغالار ئارىسدا خانلىق تالىشش ئاساسدا ئىچكى ماجرالار كۈچەيدى. جۇڭغارلارنىڭ بىر تەرەپى (ئامۇر سانلىق باشلىق) مانجۇ خانى بۇغدا خانىدىن ياردەم سورىدى. ئىككىنچى تەرەپتىن خەلق ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىقلار، جۇڭغارلارنىڭ ئېلىق ـ سېلىق ئاخىرقى چەككە يەتتى...

قەشقەر ھاكىمدارى يۇسۇپ خوجا باشلىق خانلىق دۆلىتى قورۇش تەييارلىغى باشلاندى. ھەربى ئىستىھكاملار قورۇلۇپ ئەسكىرى كۈچلەر تەييارلاندى. بۇ ھەركەتكە يەكەن ھاكىمدارى (خوجى) قوشۇلدى. ئاقسۇ چوڭلىرىدىن ئابدۇللا ۋاھاپ، ۋە ئۆچ تۇرپان ھاكىمى خوجا سىدىق ئاسلىق قىلدى. بۇلار جۇڭغار ھاكىمدارلىرىغا قەشقەر ھاكىمدارى باشلىق بولۇۋاتقان تەييارلىق پىلاننى مەلۇم قىلدى. جۇڭغارلارنىڭ يول يورىغى بىلەن يەنە شۇلار قەشقەر ئىشك ئاغىسى (مۇئاۋىن ھاكىم) خۇدا يار بەرگىنى ۋە ئاتۇش بېگى ئابدۇساتتارنى دەي ـ دەيگە سېلىپ يۇسۇپ خوجىنى قەتلى قىلىش يولىغا چۈشۈردى. بۇ سۇيىقەستلىك پىلان قەشقەر ھۆكۈمىتىگە مەلۇم بولۇپ قېلىپ خۇدا يار بەگ ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىندى. ئابدۇساتتار بولسا قېچىپ قۇتۇلۇپ ئىلىغا كېلىپ جۇڭغارلارغا ئەھۋالنى ئېيتتى. جۇڭغارلار ئالتە شەھەرگە نۇرغۇن ئەسكەر ئەۋەتمەيلا (ئۇ كۈنلەردە جۇڭغار ھاكىملىرى ئۆز ئىچدە ئىتىپاقسىزلىق ۋە جەدەل غوۋغالار بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئۇيغۇرلارنىڭ ئىسيانىنى باسقۇدەك كۈچكە مالىك ئەمەس ئىدى.) بىر ئاز ساقچى بىلەن ۋەكىللەر ئۆمىگى ئەۋەتتى. ۋەكىللەرگە جۇڭغارلارغا ئىشەنچلىك كىشلەر ياردىمى بىلەن خوجىلارنى تۇتۇش، قالغان سېلىقلارنى يىغىش تاپشۇرۇلغاندى. ۋەكىللەر كۈچا ئارقىلىق يەكەنگە باردى، ھەم ھاكىم ئەزىز بەگنىڭ ياردىمى بىلەن جاھان خوجىنى تۇتۇپ باغلىۋالدى، شۇ ئاردا يۇسۇپ خوجىنىڭ مۇراجىتى بىلەن قەشقەر ۋە خوتەن خەلقى قوزغىلاڭغا ئاتلاندى. جۇڭغار ۋەكىللىرنى ۋە ئۇلارنىڭ

سېتىلغانلارنى گۇمران قىلىپ جاھان خوجىنى بوشىتىۋالدى. جاھان خوجىنىڭ مۆمىن، كۆڭۈل چەكلىكىدىن ئەزىز بەگكە ئوخشاش كىشىلەر بەنىلا جازالانماي قالدى. ۋەھالەنكى خەلىق بۇلارنى جازالاشنى قاتتىق تەلەپ قىلغانىدى. شۇ چاغلاردا مانجۇلار (چىڭ سۇلاسى ھاكىمىيى) شىنجاڭنىڭ ئىچكى ئىشلىرىغا پائال ئارلىشىپ، بەنە مۇرەسسە يۈرگۈزۈشكە باشلىغانىدى. « ئۇنىغانغا يونىغان» دىگەندەك، جۇڭغارىيەدە يېڭى ھادىسلەر پەيدا بولدى. جۇڭغار ھاكىمدارلىقىدىن خانلىق تالاشقان ئامور سانا بېيجىڭغا بېرىپ بۇغدا خاندىن ياردەم سوراپ، مانجۇ ئەسكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ئىلىغا ئېلىپ كەلدى ۋە 1750-يىللىرى بولغان جەڭلەر نەتىجىسدە ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا ئالدى. ئالتە شەھەرنى قايتا ئىشغال قىلىش ئۈچۈن ھەركەت قوللاندى. ئەھمەد خوجىنىڭ تۇتقۇنىدىكى ئوغۇللىرى بۇرھاندىن خوجا ۋە خوجىلىرىنى ئىلغار(ئىرەن قابۇرغىدىن) كەلتۈرۈپ، ئۇلارغا ھاكىمدارلىقىنى ۋەدە قىلىپ ئۆزىگە مايىل قىلدى. مۇڭغۇل، مانجۇ ۋە باشقا مىللەتلەردىن ئەسكەر يىغىپ بۇرھاندىن بىلەن (ئۇچاغدا ئىنىسى گۆرەگە ئېلىپ قېلىپ) ئالتە شەھەرگە ئاتلاندۇردى. ئاقسۇ ۋە ئۇچتۇرپان ھاكىمدارلىرى بۇرھاندىنغا قوشۇلدى. قارا تاغلىق خوجلار يەكەن، قەشقەر، خوتەن خەلقىدىن ھەم قىرغىزلاردىن ئەسكىرى كۈچ توپلاپ بۇرھاندىنغا قارشى ئاتلاندى. قىرغىزلار بىلەن ئاق تاغلىقلارنىڭ چوڭلىرىنىڭ بىر قىسمى خائىنلىق قىلىپ بۇرھاندىن تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتى. ئۇرۇشتا جۇڭغالارغا ۋە مانجۇلارغا قول چوماق بولغان بۇرھاندىن ۋە باشقا ھۆكۈمران قاتلاملارنىڭ كۈچى غالىپ كېلىپ، قارا تاغلىقلار چېكىنىشكەمەجبۇر بولدى. شۇكۇنلەردە ۋاپات بولغان يۇسۇپ خوجا ئورنىغا ئابدۇللاخوجا ھاكىمدار بولغان ۋە بوخوجا ئۆز ئىنىسى مولان خوجا باشچىلقىدا ئاقسۇغا ئادەم ئەۋەتكەنىدى. ئاقسۇدىكى مەغلۇبىيەتتىن كېيىن مولان خوجا، يەكيا خوجا (جاھان خوجىنىڭ ئوغلى) بىرلىكتە قوقانغا قاچتى. يەكەن خەلقى جاھان خوجا رەھبەرلىكىدە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. ئۇلار بۇرھاندىن خوجىنى قورچاق قىلىپ كەلگەن مانجۇ ۋە جۇڭغار ئەسكەرلىرى بىلەن قەھرىمانلارچە جەڭ قىلدى. بۇرھاندىن خوجا مانجۇ ئەسكەر باشلىقلىرىنىڭ تەلۋىي بىلەن جاھان خوجىسغا خەت يېزىپ، مانجۇلارغا تەسلىم بولۇشقا ئۈندىدى. جاھان خوجا خەلقىنىڭ قەتئىي تەلىپى بىلەن بۇ تەكلىپنى رەت قىلدى. ۋە «ئاخىرقى تامچە قېنىمىز قالغىچە جەڭ قىلىمىز» دەپ جاۋاپ قايتۇردى .

يەنە شۇ يەكەن ھاكىمى ئەزىزبەگ ئىشىك ئاغا نىياز بەگلەر تېخىمۇ چوڭ مەنسەپ ۋە ئىنئام ئېلىش ئۈمۈدى بىلەن (ئۇلارغا مانجۇلار تەرپىدىن شۇنداق مەنسەپلەر ۋەدە قىلىنغان ئىدى) دۈشمەن تەرەپكە سېتىلدى. بۇلار جەڭلەر راسا قىزىپ، دۈشمەنلەر ھالاكەتكە ئۇچراپ چېكىنىشكە ئاز قالغان ھالقىلىق پەيتتە جەڭچىلەر ئارىسىدا ئالاقزادىلىك پەيدا قىلدى. ئۇلار ئۆزلىرى ئارقىسىغا بىر توپ تۇراقسىز ،مەھسىلەتسىز كىشىلەرنى ئەگەشتۈرۈپ قاچتى، ھەم شەھەر دەرۋازىسىنى ئېچىۋەتتى. نەتىجىدە مانجۇ ۋە جۇڭغار ئەسكەرلىرى شەھەر ئىچىگە سەلدەك ئېلىپ كەلدى يول باشچىسىز قالغان جەڭچىلەر تىرى-پىرەڭ بولۇپ پېتىراپ كەتتى يەكەن تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر بولدى. شۇنداق قىلىپ 1755 ـ يىللىرى يەنە ئاق تاغلىق خوجىلارنى ۋاستە قىلىپ، ئالتە شەھەرنى مانجۇ، جۇڭغالار ئىشغال قىلدى، شۇ چاغلاردا يەنە جۇڭغارلار بىلەن مانجۇلارنىڭ ئارىسىمۇ بۇزۇلدى. ئامۇرسانا مانجۇلارنىڭ كۈچى بىلەن ھاكىمىيەتكە ئىگە بولىۋېلىپ ئۆزىگە كۈچ توپلىدى ۋە مانجۇ ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلدى. مانجۇ خانلىقى جۇڭغارلاردىن ئىنتىقام ئېلىش باھانىسى

بىلەن ناھايىتى كۆپ، خىل قوراللانغان ئەسكەرلەرنى ئەۋەتتى. جۇڭغار خانلىقى بىر تەرەپتىن شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئازادلىق كۆرەشلىرى، يەنە بىر تەرەپتىن ئۆزلىرىنىڭ ئىچكى ماجىرالىرى سەۋەبتىن بەكلا زەئىپلەشكەندى، پۈرسەتتىن پايدىلانغان مانجۇ قوشۇنلىرى جۇڭغارىيە زېمىنىغا بېسىپ كىردى. جۇڭغار (موڭغۇل)لارنى قىرغىن قىلدى. ئامۇرسانا ئۆز يېقىنلىرى بىلەن روسىيەگە قاچتى قېچىپ ئۆلگۈرەلمىگەن مۇڭغۇللار قىرىپ تاشلاندى. (شۇ قېتىمدا بىر ملىيوندىن ئوشۇق موڭغۇل قىرغىن قىلىنغان)شىنجاڭ خەلقى مانجۇ ـ موڭغۇللار ئىشغالىيىتىگە قاتتىق نارازى بولدى ۋە بۇرھانىدىن باشلىق خوجىلارنى ئۆزلىرىنىڭ مانجۇ پەرەسلىك سىياستىنى ئۆزگەرتىشكە مەجبۇر قىلدى

1756 ـ يىللىرىدىن باشلاپ بۇرھانىدىن ۋە خان خوجىلار باشچىلىقىدا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ھاكىمىيىتىگە قارشى قوزغىلاڭلىرى باشلاندى، ئۈچ يىل داۋام قىلغان كۆرەش نەتىجىسىدە مانجۇ باسقۇنچىلىرى بىر قانچە قېتىم يېڭىلىپ چېكىندى ۋە جەنۇبى شىنجاڭ خەلقى ئازادلىق تۇغىنى قاردى. شۇنىڭ بىلەن بىر ۋاقىتتا شىمالي شىنجاڭنى ھەم ئازاد قىلىشقا ھەركەتلەندى. لېكىن، بىر تەرەپتىن خوجاملارنىڭ ئىچكى جەھەتتىكى ئىدارە تەرتىپسىزلىگى گورووھۋازلىق كۆرەشلىرى ۋە ئۇيغۇر خەلقى ئۇسىدىكى ئېغىرچىلىقلارنىڭ يەنىمۇ كۈچىيىپ كەتكەنلىگى كۆرەش ئىرادىنىڭ بوشىشىپ زەئىپلىشىشىگە سەۋەب بولدى. يەنە بىر تەرەپتىن مانجۇ مۇستەملىكچىلىرى كەك كۆلەمدە ھەربي كۈچ توپلىدى. ۋە ھەر قاچان تەييار تۇرغانلاردىن پايدىلاندى، نەتىجىدە 1758 ـ يىلى مانجۇ گېنرالى جاۋخۈي مۇئاۋىن گېنرال فۇدى باشچىلىقىدا بېسىپ كىرگەن زور قوشۇن شىنجاڭنى ھېچ كۈچىمەيلا ئىگەللىدى. شۇنىڭدىن باشلاپ شىنجاڭ خەلقى 78 يىل ھوكۈم سۈرگەن جۇڭغارلاردىن قۇتۇلۇپ مانجۇ ھوكۇمرانلىقىغا تۇتۇلدى .

مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ قاچقان شىنجاڭدىكى خوجا ئەۋلاتلىرىدىن بۇرھانىدىن ۋە خان خوجىلار باشچىلىقىدىكى تۆت خوجا بەدەخشانغا باردى. ئۇ يەرنىڭ ھاكىمدارى سۇلتان شاھ مانجۇلارغا خوشامەت قىلىپ ھەم ئۆز تەسردار ئىزنى كېڭەيتىش مەقسىتىدە خوجىلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈردى، ئۇلارنىڭ باشلىرىنى ئارقىلىرىدىن قوغلاپ كەلگەن مانجۇلارغا تەغدىم قىلدى. قالغان تۆت خوجا جەڭلەردە شەھىد بولدى. ئاپپاق خوجا نەسلىدىن بولغان بۇرھانىدىننىڭ ياش ئوغلى سامساق خوجا قېچىپ قۇتۇلۇپ ئائىلە ۋە يېقىنلىرى بىلەن قوقان خاندانلىقىنىڭ ھىمايىسىگە پېرىۋالدى. « 19-ئەسرنىڭ ئالدىنقى يېرىمىدا قوقان ۋە مەرغىلانغان قېچىپ بارغان قەشقەر خوجىلىرىنىڭ ئەۋلادلىرى 800كىشىدىن ئېشىپ كەتتى.» («ۋەلىغا بوپ ئەسەرلىرى 1958-يىل ئالمۇتا بەشرى. 52بەت) مانجۇ ھاكىمدارلىرى قوزغىلاڭغا قاتناشقانلارغا قاتتىق جازا چارىلىرىنى قولاندى. خەلق ئۇستىدىكى ئېلىق- سېلىق، ئالۋان ياساق ھەددىدىن ئاشتى ئازادلىق قوزغىلاڭلىرىدا جان پىدالىق كۆرسەتلەنلەرنى مانجۇلار ئېنقلاپ چىقىپ « خەتەرلىك ئۇنسۇرلار» تىزىملىكىگە ئالدى...

مانجۇ زالىملىرىنىڭ زۇلمىغا چىدىمىغان شىنجاڭ خەلقى يەنە قوزغىلىپ، جەڭ مەيدانلىرىغا مۇقەددەس قانلىرىنى تۆكۈشنى داۋام ئەتكوزدى. 1765-يىللىرى ئۇچتۇرپان خەلقى ئازادلىق تۇغىنى

كۆتۈرۈپ چىقتى. مانجۇ ئەمەلدارلىرىنى، ساقچى ۋە ئەسكەرلىرىنى تارمار قىلىپ شەھەر ۋە پۈتۈن ناھىيىنى ئازات قىلدى. ئاقسۇ ۋە كۇچادىن ئەۋەتىلگەن مانجۇ ئەسكەرلىرىمۇ يېڭىلىپ قاچتى. ئەمما بۇ قوزغىلاڭغا شىنجاڭنىڭ ھەممە جايلىرى بىردەك ئىشتىراك قىلالماي قىلدى، چۈنكى قوزغىلاڭنىڭ تەشكىلى رەھبەرلىكى ۋە ئېنىق پروگراممىسى يوق ئىدى. شۇڭا مۇزارتنى ئېشىپ ئۆتكەن **10** مىڭ مانجۇ ئەسكىرى ئۈچتۇرپاننى مۇھاسىرىگە ئالدى. ئۈچتۇرپان خەلقى قەھرىمانلارچە مۇداپىيە تۈزۈمىنى داۋام قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۈچ ئاي مۇھاسىرىدىن كېيىن ئاچ يالاڭغاچلىقتا دۇچاربولغان شەھەر يېڭىلدى. شەھەرگە بېسىپ كىرگەن باسقۇنچىلار بىلەن خەلق ئاخىرقى مىنۇتىقىچە قەھرىمانلىق كۆرسىتىپ جەڭ قىلدى. چىڭ ھۆكۈمىتىنىڭ ئەمرى بىلەن بۇلارنىڭ ئورنىغا ھەر قايسى جايلاردىن ئاھالە كۆچۈرۈپ كېلىپ جايلاشتۇرۇلدى، شۇنىڭدىن كېيىن **60** يىلىغا يېقىن ۋاقىت ئىچىدە شىنجاڭدا كەڭ مىقياسدا ئازادلىق ھەرىكىتى بولمىغىنى بىلەن ئۇششاق- چۈشەك، ئۇيەر- بۇيەرلەردە قوزغىلاڭلار بولۇپ تۇردى. مانجۇ ھاكىمىيىتى بارغانسىرى قاتتىق قوللۇق سىياسەت يۈرگۈزدى، خەلقىنىڭ ئىقدىسادى ۋە جىسمانىي كۈچى بىلەن سېپىل ئىستىھكاملارنى كۆپەيتىپ، خەلق ئۈستىدىكى سېلىق، ئالۋاڭ ياساقلارنى كۈچەيتتى. خەلقنىڭ ئىقدىسادى تۇرمۇشى كۈندىن كۈنگە يامانلاشتى. ھەر يىلى يۈزلىگەن، مىڭلىغان كەمبەغەل مەدىكارلار ئوقەت ئىزلەپ جان باقماق ئۈچۈن ئوتتۇرا ئاسىياغا ئېقىشقا باشلىدى. گۆدەك سامساق خوجا چوڭ بولدى. ئۇ ئاتىسىنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىش نىيىتىدە تەشۋىقات ئېلىپ بېرىپ كۈچ يىغدى. ئالتە شەھەر خەلقىنىڭ خوجاملىرىغا بولغان ئېتىقادى تېخى ساقلانغان ئىدى، بولۇپمۇ كېيىنكى جەڭلەردە قۇربان بولغان خوجاملارنىڭ خاتىرىسى خەلقتىكى بۇ ئېتىقاتىنى يەنىمۇ كۈچەيتكەندى، شۇڭلاشقا خەلق خوجاملارنىڭ كېلىشىنى ۋە ئۆزلىرىگە يېتەكچىلىك قىلىشىنى كۈتەتتى. **1816**-يىلى قاراتاغلىق زىياۋۇدۇن باشچىلىقىداقوزغىلاڭ كۆتۈرۈلدى، قىرغىزلارنىڭ بىر قىسمى قوزغىلاڭغا قوشۇلدى. قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈچى ئاجىز كېلىپ مەغلۇبىيەتكەئۇچرىدى. زىياۋۇدۇن جەڭدە شەھىد بولدى. ئۇنىڭ بىر گۆدەك ئوغلىنى مانجۇ ئەمەلدارلىرى بېيجىڭغا ئېلىپ كېتىپ بالاغەتكە يەتكەندە دارغا ئاستى. بۇ ۋەقە خەلقنىڭ قاتتىق غەزەپ-نەپرەت ئوتىنى لاۋۇلداتتى. قەشقەرىيە خەلقى تاقەتسىزلىك بىلەن ئازادلىق ھەرىكىتىنىڭ باشلىنىشىنى، سامساق خوجىنىڭ كېلىشىنى كۈتەتتى، **1820**-يىلى سامساق خوجا ۋاپات بولدى. (شۇ يىلى قوقان خانى ئۆمەربۇ ۋاپات بولغانىدى.) سامساق خوجىنىڭ مەدىيۇسۇپ خوجا، باھاۋۇدۇن خوجاۋە جاھانگىر خوجا دىگەن ئۈچ ئوغلى بار ئىدى، جاھانگىر خوجا زەردىلىك، زېرەك، قابىل ۋە تەشكىلاتچى بولۇپ يېتىشىپ چىقتى، شىنجىڭدىن چىققان ئۇيغۇرلارغا-مەدىكار، ئوقەتچىلەرگە، ئۆزبېك، تاجىك، قىرغىز خەلقىنىڭ ياردىمى ۋە تىلەك داشلىقىغا تايانغان جاھانگىر خوجا قوقان خانىنىڭ روخسىتىسىز تەگرى تېغىغا قېچىپ چىقتى. (چۈنكى ئۇ چاغلاردا شىنجاڭ بىلەن ئوتتورا ئاسىيا ئارىسىدا قىززىق كېتىۋاتقان سودا ئالاقىسى ئۇرۇشلار نەتىجىسىدە سۇسلاشقانىدى. قوقان خانلىقى شىنجاڭ ئارقىلىق مانجۇ خانلىقى بىلەن كەڭ كۆلەمدە سودا ئالاقىسى يۈرگۈزۈۋاتقانلىقىدىن تولىمۇ مىننەتدار ئىدى. مانجۇلار بولسا بۇنداق سودىدىن مەنپەئەتدار بولۇشتىن باشقا جوجاملارنىڭ خەتەرلىك كۈچ ئىكەنلىكىنى بىلەتتى ۋە بۇ كۈچنى پەقەت قوقان خانلىرى ئوتتۇرىسىدا پۈتۈم ھاسىل قىلىنغانىدى. بۇ كېلىشىمدە قوقان خانى ئۆمەر خوجىلارنى بوجى قىلىپ ئۆز پايدىسىنى تەمىن ئەتتى، كېلىشىم بويىچە خوجا ئەۋلاتلىرىنى دائىملىق تەقىپ ئاستىدا تۇتۇپ تۇرۇش بەدىلىگە مانجۇ خانلىقى

ھەر يىلى 200 يامبۇ تۆلەپ تۇردى. شۇنىڭ بىلەن قوقان ھۆكۈمىتى. خوجامالارنى قەشقەرىيەگە ئەۋەتمەي، تېخىمۇ چىڭ تۇتىدىغان بولغاندى.)ھەم شۇ يەردە كۈچ توپلىدى. قوقان خانلىرى مانجۇ تەرەپتە بولسىمۇ، خەلق قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە بولغاچقا، خەلقنىڭ نارازىلىقىدىن قورقۇپ جاھانگىر خوجىغا قارشى قاتتىق ۋە قەتئىي چارە كۆرەلمىدى، جاھانگىر خوجا ئۇيغۇر، ئۆزبېك، تاجىك، قىرغىزلاردىن كۈچ توپلاپ 1825-يىلى قەشقەرگە بىرىنچى قېتىم ھۇجۇم قىلدى. لېكىن جاھانگىر خوجىنىڭ كۈچىنىڭ ئاجىزلىقى، مانجۇلارنىڭ ئايغاقچىلار ئارقىلىق ئەھۋالدىن خەۋەر تېپىشى نەتىجىسىدە قەشقەرنى ئالالمىدى. جاھانگىر خوجا تەڭرى تېغىغا چېكىنىپ، قايتىدىن كۈچ توپلاشقا كىرىشتى. قەشقەر ئەتراپىدا قوزغالغان خەلقتىن يېڭى كۈچلەر قوشۇلدى. مانجۇ ھاكىمىيىتى قوغلاشقا ئەۋەتكەن 500 ئەسكەر بىر تاغ قىسىلچىلىقىدا جاھانگىر خوجا ئەسكەرلىرى تەرىپىدىن قورشاۋغا ئېلىنىندى ھەم تامام قىرىپ تاشلاندى. بۇلارنىڭ قوراللىرى بىلەن قوراللانغان قوزغىلاڭچىلارنىڭ كۈچى ھەسسىلەپ ئاشتى،پۇختا تەييارلىقتىن كېيىن1826-يىلى ئەتىيازدا جاھانگىر خوجا يەنە لەشكەر تارتىپ قەشقەرگە يەنە ئاتلاندى شۇ چاغدىكى جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ھەربى ۋە دۆلەت ھاكىمدارى (جاڭجۈن) نىڭ بىۋاستە قوماندانلىقىدا قوزغىلاڭچىلارغا قارشى مانجۇ ئەسكەرلىرى چىقتى، قاتتىق جەڭلەردىن كېيىن مانجۇ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قاچتى ۋە گۈلباغ (يېڭى شەھەر) سېپىلىغا بېكىنىۋالدى.قەشقەر ۋە قەشقەر ئەتراپىدىكى پۈتۈن خەلق قوزغىلىپ جاھانگىر خوجا سېپىگە قوشۇلدى، تېخى تەجرىبىسىز، يۇمشاق كۆڭۈل، تەقۋادار ۋە ياۋاش جاھانگىر خوجا مانجۇچە رەسلەرگە نىسبەتەن قاتتىق سىياسەت قوللانمىدى، شۇنداقلا پۈتۈن ئالتە شەھەرنى ئازات قىلىش يولىدا قەتئىي ۋە تېز چارە كۆرمىدى. جاھانگىر خوجا باشچىلىقىدا قەشقەر ئازات قىلىنغاندىن كېيىن قوقان خانى «ياردەم بېرىمىز دەپ» 15مىڭ ئەسكەر ئەۋەتتى. قوقان خانىنىڭ مەقسىدى شۇنىڭدىن ئىبارەت ئىدىكى، جاھانگىر خوجا قەشقەرنى ئىگەللىگەندىن كېيىن مانجۇلار بەربىر ئۆزلىرىگە ئىلگىرىكىدەك مۇئامىلە قىلمايدىغانلىقىنى ۋە ئىشەنمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا بولار ئىش بولغاندىن كېيىن ئالتە شەھەرنى ئۆز تەسىرىدە تۇتۇش ۋە ئۆزبېك خەلقىنىڭ ئۇيغۇر خەلقىگە ياردەم قىلىشىنى تەلەپ قىلغان ئەپكارى ئومۇمىيەسىنى خاتىرجەملەندۈرۈش يۈزىسىدىن قەشقەرگە ئەسكەر ئەۋەتكەندى، لېكىن قوقان ئەسكەرلىرىنىڭ باشلىقلىرى ئولجا ئېلىش، بۇلاڭ-تالاڭ قىلىشتەك تەرتىپسىزلىكلەر بىلەن مەشغۇل بولغاچقا خەلق نارازى بولدى. شۇڭلاشقا قوقان ئەسكەرلىرى ئاران 12كۈن تۇرۇپلا 70 كۈن مۇھاسىرىدە تۇرغان مانجۇ ئەسكەرلىرى تەسلىم بولدى. ئۇلارنىڭ نۇرغۇنلىغانلىرى جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى، قالغانلىرى ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئىسلام دىنىنى قوبۇل قىلىپ ئىمان ئېيتتى. يوقۇردا كۆرسىتىپ ئۆتۈلگەن تارىخى ۋەقەلەرگە، بولۇپمۇ 1750-يىللىرىدىن كېيىنكى (مانجۇلار ئىستىلاسىدىن كېيىنكى) دەۋرلەرگە توختىلىپ قىسقىچە مۇلاھىزە قىلىپ كۆرىدىغان بولساق يەنە شۇ نەرسە ئېنىق بولۇپ قالىدۇكى مانجۇ خانلىقى شىنجاڭنى پۈتۈنلەي ئۆز ئىلكىگە ئالغاندىن كېيىن يەنە قانائەت قىلماي، غەرپكە قاراپ كېڭەيتمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ سۇيىقەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. چۈنكى شۇ چاغدىكى شىنجاڭنىڭ ئىچكى ـ تاشقى ۋەزىيىتى بۇنىڭغا زادىلا يار بەرمەيتتى. توختاۋسىز رەۋىشتە، ئۈيەر-بۇيەرلەردە بولۇپ تۇرغان خەلق قوزغىلاڭلىرى مانجۇلارنىڭ شىنجاڭدىكى ئەملى كۈچىنى خىلىلا خورىتىۋەتكەندى. مەسىلەن:1825-1827-يىللىرىدىكى جاھانگىر غوجا باشچىلىقىدا ئېلىپ بېرىلغان ئۇيغۇر خەلق قوزغىلىڭى بۇنىڭغا دالىل.بۇنىڭغا چۇقان مۇنداق دەپ

يازغان:«جاھانگىرغوجا قوزغىلىڭىدىن كېيىن شۇڭغىچە ئاسىيا خەلقى ئالدىدا ‹ يېڭىلمەس كۈچ›بولۇپ كەلگەن مانجۇلارنىڭ كارامىتى ئاشكارا بولۇپ قالدى،قەشقەر ۋەتەنپەرۋەرلىرىنىڭ روھى كۆتۈرۈلۈپ،ئۆز ۋەتىنىنىڭ مۇستەقىللىقى ۋە خەلقىنىڭ ئەركىنلىكىنى قايتۇرۇپ ئېلىشقا يېڭىدىن-يېڭى ئىشەنچ پەيدا قىلدى.»جاھانگىر غوجا قوزغىلىڭىدىن كېيىن قوقان خانلىقى بىلەن مانجۇلار ئوتتۇرىسىدىكى شەرتنامە بۇزۇلۇپ،قوقانلىقلار شىنجاڭدىكى مەنپەئەتىدىن ئايرىلىپ قالدى.قەشقەر خەلقىنىڭ ئازاتلىق ھەركەتلىرىدىن پايدىلانغان قوقان خانى-مەدەلى خان(مۇھەممەت ئېلى خان)جاھانگىرغوجامنىڭ ئاكىسى مەدىيۇسۇپنى خان قىلىپ تىكلەش مەقسىتىدىن 1830-يىلى مانجۇلارغا قارشى«غازات»ئېلان قىلدى.بۇقېتىم قوزغىلاڭچىلار غالىپ كېلىپ مانجۇلار ھالاكەتكە ئۇچرىدى.لېكىن شۇچاغدىكى بۇخارا ۋەقوقان خانلىرى ئارىسىدىكى ئاداۋەت،زېمىنىسىدىن زۇلۇم ۋە ئېغىرچىلىق چۈشمىگەن شىنجاڭ خەلقىنىڭ قوقان ھاكىمىيىتىگە سەمىمي ئېتائەت قىلماي قويغانلىقى سەۋەپلىك قوقان خانلىقى مانجۇلار بىلەن يەنە(قايتا)پۈتۈمگە كەلدى.

1846-يىلى قوقاندا باشلانغان ئىچكى غەۋغا دىن پايدىلانغان غوجا ئەۋلاتلىرى 1847-يىلى قەشقەرگە ھۇجۇم قىلىپ قەشقەر شەھرىنى ئىگىلىدى.بۇماجرا شىنجاڭ تارىخىدا«يەتتە غوجا يېغىلىقى»دەپ ئاتالدى.لېكىن،غوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ ھۆكمرانلىقى ئۇزاققا بارمىدى.سەۋەبى غوجا ئەۋلاتلىرى خەلققە زېمىن ئىگىلىرىگە يان بېسىش ئورنىغا ئۆزلىرىنىڭ شەخسىيەتچىلىك ۋە نەپسانىيەتچىلىگى بىلەنلا بولۇپ كېتىپ،خەلقىنىڭ نەزىرىدىن چۈشۈپ،ئىشەنچىدىن قالغانىدى.شۇنىڭ بىلەن ئاقىۋەت ھالاكەتكە ئۇچرىدى.

چوقان شىنجاڭنىڭ ئۆتكەن دەۋرلەر تارىخىنى بايان قىلىش بىلەن بىرگەيەنە1857-يىلقى ۋەقەنىمۇ تولۇق قىلىپ تەسۋىرلىگەن.ئۇ ئۆزىنىڭ ئىلمى تارىخى ئەسەرلىرىدە شىنجاڭدىكى سىياسى،ئىجتىمائى ھەركەتلەرنىڭ دىنى ھەركەتلەر بىلەن چەمبەرچەس باغلىنىشلىق ئىكەنلىكىنى تولۇق ئىسپاتلاپ ئۆتكەن.لېكىن شۇنى ئەستىن چىقارماسلىق كېرەككى،چوقان شىنجاڭنىڭ شۇ زامانلاردىكى سىياسى تۇرمۇشىداغوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ تۇتقان ئورنىنى كۆرسەتكەندە،بۇمەسلىنى قوزغىلاڭنىڭ ئاساسى كۈچى بولغان خەلقتىن ئايرىۋەتمەيدۇ،ئەكسىچە غوجا ئەۋلاتلىرىنىڭ ئۆز ھاكىمىيىتىنى تىكلەش يولىدىكى ھەركەتلىرى ئۇيغۇر خەلقىنىڭ مانجۇ ئىستىبدادىن قۇتۇلۇش يولىدا باشلىغان ھەركىتى بىلەن توغرا كېلىپ قالدى دەپ چۈشەندۈرىدۇ.ئۇ ئۆزىنىڭ قەشقەرگە قىلغان ساياھىتىدىن كېيىن يازغان ماقالىلىرىدە ۋە رەسمىي ھۆججەتلىرىدە شىنجاڭدىكى تارىخى ۋەقەلەرنى ئەنە شۇنداق تەھلىل قىلىدۇ.چوقان شىنجاڭ خەلقىنىڭ بۇ قوزغىلاڭلىرىنى قانداقتۇر«غەۋغا»ئەمەس،بەلكى ئېزىلگەن مىللەت ۋە ئېزىلگەن خەلقنىڭ ئەزگۈچى ھاكىم مىللەتكە قارشى ھەققىي ئازاتلىق كۆرىشى دەپ قارايدۇ.

چوقان ئۇيغۇر خەلقىنىڭ سىياسى ۋە ئەركىنلىك يولىدا ئېلىپ بارغان كۆرەشلىرىگە قېرىنداشلارچە سەمىمي ھېسداشلىق قىلىدۇ.شۇڭلاشقا ئۇ:«قەشقەر خەلقىنىڭ ئاساسى خۇسۇسىيەتلىرىدىن بىرى- ئۇلارنىڭ ۋەتەنپەرۋەرلىكىدە»دەپ يازىدۇ.

چۇقان 1864-يىلى يازغان بىر ماقالىسىدە يەنە مۇنداق دەيدۇ:«قانداقلا بولمىسۇن ھەر بىر خەلقنىڭ ئۆز يولىدا تەرەققىي ئېتىشى ئۈچۈن كېرەكلىك نەرسە- ئۆزىنى ئۆزى ھىمايە قىلىش،ئۆزىنى ئۆزى ئىدارە قىلىش ....»

17-ئەسىرنىڭ يېرىمىغا كەلگەندە مانجۇلار پۈتۈن جۇڭگودا ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىپ غەربى دىيارغا كۆز تىكىدۇ.ئەنە شۇ سىياسەت تۈرتكىسىدە ئۇلار 1757-يىلى مۇڭغۇللارنىڭ كۆپچىلىكىنى قىرىپ تاشلاپ،جۇڭغارىيىنى بېسىۋالدۇ ۋەشۇيىلى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدىكى كەڭ رايونلارنىمۇ ئۆز ئىلكىگە ئېلىش ئۈچۈن ھەربىي ھەرىكەت باشلايدۇ.لىكىن ئۇيغۇر خەلقى مانجۇلارغا قارشى ئىككى يىلغىچە قاتتىق تىركىشىپ كۆرەش ئېلىپ باردۇ،ئوتتۇرىدىكى ھەربىي كۈچ سېلىشتۇرمىسىدا پەرق زور بولغاچقا مانجۇلار 1759-يىلى شىنجاڭنىڭ جەنۇبى قىسمىنىمۇ ئاخىرى ئۆز تەسىر دائىرىسىگە ئېلىۋالدۇ.

مانجۇلارنىڭ جۇڭغارىيە بىلەن جەنۇبى شىنجاڭنى شۇنچە تېز ئىشغال قىلالىشىغا ئۇلارنىڭ قانداقتۇر «كۈچلۈك»بولغانلىقىدىن ئەمەس،بەلكى شۇ چاغدا شىنجاڭدا مەركەزلەشكەن قۇدرەتلىك ھاكىمىيەتنىڭ بولمىغانلىقى،ئەكسىچە شىنجاڭنىڭ بىر نەچچە چوڭ كىچىك ۋىلايەتلەرگە بۆلۈنۈپ پارچە-پارچە ئۇششاق يەرلىك بەگلىك ھالىتىدە تۇرغانلىقى سەۋەپ بولغاندى.بۇ بەگلىكلەر ئوتتۇرىسىدا ئۆز ئارا ئىتتىپاقسىزلىق،مەسلەكسىز،ئايىغى چىقماس جەڭگى-جېدەللەر بۇلۇپ تۇراتتى.جۇڭغارىيە ياكى جەنۇبى شىنجاڭ رايونلىرىدا مەركەزلەشكەن خەلق ھاكىمىيتى ياكى خەلق ئۆملىكى يوق ئىدى.

مانجۇ خانلىقى ئىدارىسىدىكى جۇڭگو خەلقى ئوتتۇرا ئەسىر فىئوداللىق مۇناسىۋەتلىرى ئاساسىدا ياشاپ،ئىقتىسات ۋە مەدەنىيەت جەھەتتە خېلىلا ئارقىدا قالغانىدى.شۇڭا بۇ ئەلدە ئەكسىل ھەركەتلىك،خۇراپاتلىق،نادانلىق ۋە مۇستەبىت ھاكىمىيەتچىلىك چوڭ ئورۇن ئېلىپ كەلدى.مانجۇ ھاكىمدارلىرى ئۆزلىرىنى قانداقتۇر«غوجا»ۋە « ئالى دەرىجىلىك»مىللەت دەپ،شىنجاڭدىكى كەڭ ئۇيغۇر،قازاق،قىرغىز، خۇيزۇقاتارلىق مىللەتلەرنى «قۇل» ھېساپلاپ كەلدى.مانجۇ ھۆكمرانلىرىنىڭ ئېزىش شەكىللىرى تۈرلۈك-تۈمەن يوللار بىلەن ماڭدى.پەقەت سودا-سېتىق ئىشلىرىنىلا ئېلىپ ئېيتساق،مانجۇ خانلىقى مانجۇ سودىگەرلىرىگە كەڭ ھوقۇقلارنى بېرىپ،ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەتتىن بولغان سودىگەرلەرگە ئەركىنلىك بىلەن سودا-سېتىق ئىشلىرى ئېلىپ بېرىشىغا ئىمكانىيەت بەرمەيتتى.... مانجۇ مەنساپدارلىرىنىڭ چوڭدىن كىچىكىگىچە ھەممىسى يەرلىك خەلقلەرنىڭ ئۇششاق ۋە ئوتتۇرھال سودىگەرلىرىنى بۇلاپ-تالاپ،يالماپ يۇتۇپ كەلدى.ھەربىر مانجۇ ئەمەلدارلىرى ھەرقانداق يەردىكى ئۇيغۇر سودىگەرلىرىنىڭ دۇكانلىرىدىن مال ئالسا ھەقسىز تارتىۋېلىشقا ياكى ئاشخانىلىرىدىن تاماق يېسە ھەقسىز يېيىشكە ئۆزلىرىنى تولۇق ھوقۇقلۇق دەپ ھېسابلايتتى. بۇھەقتە مەشھۇر سەيياھ ۋە ئالىم چوقان ۋەلىخانوپ مۇنداق يازىدۇ: «مانجۇ مەمۇرلىرى خەلقنى تالايدۇ، ماللىرىنى تارتىۋالدۇ ۋە ھاقارەت قىلىدۇ... دۇكانلاردىن ماللارنى ھەق تۆلىمەي ئالىدۇ ۋە ئاشپۇزۇللاردا ھەق تۆلىمەي تاماق يەيدۇ...». شۇنىڭ بىلەن بىللە مانجۇ ھاكىمدارلىرى

ئەشەددى پارىخورلار بولۇپ، ئۇلار ھېچقانداق ئىشنى پارىسىز قىلمايدۇ. بۇ پارىخورچىلىقتىن ئۇيغۇر ئەمگەكچىلىرى تولىمۇ خورلۇق كۆرەتتى. چۈنكى ئۇلارنىڭ پارە بېرىشكە چېغى يەتمەيتتى ۋە ئۆزىنىڭ ھەقلىق سۆزىنى ھېچيەردە ئۆتكۈزەلمەيتتى، شۇڭلاشقا ئۇيغۇر خەلقىنىڭ «بېگىڭگە يەتكىچە بېلىڭ ئۈشتۈلار» دېگەن ماقالى ئەنە شۇنداق ئېغىر تۇرمۇشنى ئىپادىلەيدۇ. شىنجاڭنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرى پۈتۈنلەي مانجۇ ھۆكۈمدارلىرىنىڭ قولىدا بولۇپ، ئۇلار ھەربىر مەنسەپ ئورنىنى پارىسىز بەرمەيتتى. كىمنىڭ پۇلى كۆپ بولسا مەيلى ئۇ قانداق ئادەم بولسۇن مەنسەپنى شۇنىڭغا سېتىپ بېرەتتى. بۇھەقتە موللا موسا سايرامى مۇنداق دەپ يازىدۇ:«قەيەردە بى نام، بى نىشان ئوغرى قىمارۋاز ۋە سەرگەردانلار بولسىلەرمۇ پۇل بەرسىلا مەنسەپ بەردىلەر... خوتەنلىك رۇستەم بەگدىن ئىككى مىڭ يامبۇ ئالىپ يار كەنتكە ھاكىم قىلدى، سايىت بەگ بىرمىڭ بەشيۈز يامبۇ بېرىپ ئاقسۇغا ھاكىم بولدى...»

(«تارىخي ئەمنىيە» 42-43-بەتلەر)

ئۇيغۇر خۇيزۇ ۋە باشقا ئېزىلگەن خەلقلەر مانجۇ مەمۇرلىرى تەرىپىدىن ھەر تۈرلۈك خورلۇقلارنى كۆرەتتى. بىرەر مانجۇ ھاكىمدارى كېلىۋاتقان بولسا،ئولتۇرغان بولساڭ ئورنىڭدىن تۇرۇپ،ئاتلىق بولساڭ ئاتتىن چۈ شۈ پ تازىم قىلىپ تۇرۇشۇڭ كېرەك ئىدى. ئەگەر بىرەر سەۋەپ بىلەن ئۇنداق قىلالمىساڭ مانجۇ سېنى خالايىق ئوتتۇرىسىدا ھاقارەت قىلىپ قامچا ئاستىغا ئالاتتى. «ئەگەر ئاتلىق كېتىپ بارغان ئۇيغۇر مانجۇنى كۆرگەندە ئاتتىن چۈشمىسە مانجۇ ئۇنى ئۇرۇشقا ئۆزىنى ھەقلىق دەپ قارايدۇ»(ۋەلىخانوپ ئەسەرلىرى.353-بەت) بۇنىڭدىنمۇ ئېغىر خورلاش شۇ بولدىكى، ئەگەر مانجۇغا ئۇيغۇت ياكى خۇيزۇنىڭ قىزى ۋە خوتۇنى يېقىپ قالسا، ئۇ مانجۇ شۇ زامات زورلۇق بىلەن تارتىۋالاتتى.بۇنداق ۋەھشىيلىكلەرنىڭ مىسالى ئاز بولمىدى.بۇنىڭدىن تاشقىرى مانجۇ مۇستەملىكىچىلىرى ئۆزلىرىنىڭ ھەربىر قەدەملىرىدە ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئىچكى تۇرمۇشىنى، ئۆرپ-ئادەتلىرىنى ۋە دىنى ئېتىقادىنى بۇزۇپ ئاياق ئاستى قىلىپ كەلدى. بۇ مىللىي ئېزىشلەرنىڭ ئەڭ دەھشەتلىك شەكلى ئىدى. بۇتوغۇرلىق ۋەلىخانوپ مۇنداق يازىدۇ:«مانجۇلار...شەھەرلەرنى تالايدۇ،ئاتلىرى بىلەن ئاشلىقلارنى چەيلەيدۇ، مەسچىت ۋە مازارلارنى بۇزىدۇ. خوتۇن قىزلارغا زورلۇق قىلىدۇ.»(ۋەلىخانوپ ئەسەرلىرى.44-بەت) .

مانجۇ مۇستەملىكىچىلىرى ئۇيغۇرلارنىڭلا ئەمەس، بەلكى باشقا ئېزىلگەن خەلقلەرنىڭمۇ مىللىي تەرتىپلىرىنى بۇزۇپ، خورلاپ كەلدى. خۇيزۇلارنى ئۆزۈن چاچ قويۇشقا قىزلىرىنى مانجۇلارغا ئەرگە بېرىشكە مەجبۇر قىلدى. ئومۇمەن مانجۇلار شىنجاڭنىڭ مەدەنىي تەرەققىياتى ئۈچۈن ھېچقانداق ئىش قىلمىدى. شۇنداق قىلىشنى ھېچقاچان ئويلاپمۇ باقمىدى. ئەكسىچە، ئۇيغۇر خەلقىنىڭ ئەسلىدىن بار بولغان مەدەنىيىتىنى دەپسەندە قىلىپ ئۆز ھاكىمىيىتىنى«مەڭگۈ» ساقلاپ قېلىش مەقسىدى بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا ئېزىلگۈچى خەلقلەرنى نادانلىقتا، قاراڭغۇلۇقتا تۇتۇپ كەلدى. ئۇيغۇرلارنىڭ ئۆز ئانا تىلىدا مەكتەپلىرى، مەتبۇئاتى ۋە سەنئىتى بولمىدى. ئۇيغۇرلارنى مانجۇ تىلىدا سۆزلەشكە، باللىرىنى مانجۇ مەكتەپلىرىدە ئوقۇشقا مەجبۇر قىلدى. مانجۇ خانلىقىنىڭ مۇستەبىت سىياستى ئاستىدا شىنجاڭدا ھەرتۈرلۈ يۇقۇملۇق كېسەللىكلەر پەيدا بولدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇيغۇر ۋە باشقا مىللەت خەلقلىرى ھېساپسىز ئۆلۈم يىتىملارغا دۇچار بولدى. خۇسۇسەن ياش

ئۆسمۈ ر باللارنىڭ ئۆلۈم يىتىملىرى ھەيران قالغۇدەك دەرىجىدە كۆپ بولدى. خەلقنىڭ سالامەتلىكىنى ئاسراش ۋە ساقلىقنى ساقلاش ئۈچۈن ئەڭ مۇھىم بولغان دوختۇرخانىلار(شىپاخانىلار)، كېسەلخانىغا ئوخشاش مۇئەسسەسىلەر تەسىس قىلىنمىدى. دىمەك، ئۇمۇمەن شىنجاڭ خەلقى ئەڭ ۋەھشىيانە ۋە ئەشەددى مىللىي ئېزىلىشلەر ئاستىدا يەنجىلىپ ياشاپ كەلدى. مانا بۇ ئېزىلىشلەرگە ھەمىشە قەھرىمانلارچە مىللىي ئازاتلىق ھەركىتى بىلەن جاۋاب بېرىپ كەلدى. لىكىن كۆپىنچە مەقسەت ئەمەلگە ئاشماي كەلدى. بۇنىڭغا ئىچكى-تاشقى ئامىللار سەۋەپ بولدى. ئىچكى تەرەپتىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بىرىنچىدىن بەزىبىر چوڭ ئۇيغۇر ھاكىملىرى مانجۇ خانلىقى تەرىپىدە تۇرۇپ، خەلقنىڭ ئازاتلىق ھەركەتلىرىگە قارشى كۆرەش ئېلىپ باردى.

مانجۇ ھۆكۈمەتلىرى مانا شۇ سېتىلغان يەرلىك بەگ-ھاكىملارغا تايىنىپ، ئازاتلىق ھەركەتلىرىنى باستۇردى.بۇھەقتە ۋەلىخانوپ مۇنداق دەيدۇ:«مانجۇلار پەقەت خەلقتىن يىراق بولغان ۋە ئۇنى سىقىپ كەلگەن يەرلىك بەگلەرگىلا ئىشىنىدۇ.مانجۇلار مانا شۇ يەرلىك بەگلەرنىڭ مەنپەتى بىلەن خەلقنىڭ مەنپەتىنىڭ قوشۇلۇپ كىتىشىدىن قورقىدۇ،چۈكى بۇنداق بولغاندا ئۇلار ئۈچۈن ئەڭ چوڭ قورقۇنچ تۇغۇلغان بولار ئىدى.» ئىككىنچىدىن، ئازاتلىق ھەركەتلىرى كېيىنۋاتقان ۋاقىتتا ئۇيغۇرلار « ئاق تاغلىق، قارا تاغلىق»دىگەن ئىككى سىياسىي، دىنى گورۇھقا بۆلۈنۈپ، ئۆز ئارا جەڭگى ـ جېدەل قىلىپ كەلدى.مانجۇ مۇستەبىتلىرى بىرلىك بولمىغانلىقىدىن ئوبدان پايدىلاندى.ئۈچىنچىدىن، مانجۇ خانلىقى ئېزىلگەن مىللەتلەر ۋە ئېزىلگەن خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا مىللىي ۋە مەھەللىۋى زىتلىق سىياستى يۈرگۈزۈپ كەلدى.ھەر قايسى مىللەتلەر ئوتتۇرىسىدا سۈنئىي رەۋىشتە مىللىي زىتلىق تۇغدۇرۇپ ئۇلارنى بىر-بىرىگە قارىمۇ قارشى قىلىپ قويدى. شۇ سەۋەپتىن قوزغىلاڭ پەيتىدە ئېزىلگەن خەلقلەر ئوتتۇرىسىدا بىلىك بولمىدى.

مانجۇ خانلىقىنىڭ ۋەھشىيانە مىللىي مۇستەملىكىچىلىك سىياستى تۈپەيلىدىن شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋە مەدەنىي بايلىقى تامامەن ۋەيران قىلىنىپ، تەرەققىياتى پۈتۈنلەي توختاپ قالدى.ئۆتكەن زامانلاردا شەرق خەلقلىرى ئىچىدە باي يۇقىرى مەدەنىيەتلىك بولۇپ كەلگەن ئۇيغۇر خەلقى ئەمدىلىكتە ئىقتىسادى،مەدەنىيتى تولىمۇ ئارقىدا قالغان بىچارە خەلققە ئايلانغانىدى. ئۇيغۇر خەلقى ئىقتىسادى ۋە مەدەنىيەت جەھەتتىنلا ئەمەس بەلكى سىياسى جەھەتتىمۇ ئارقىدا قالدى. مانجۇ مۇستەبىتلىرى تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان «... ئەشەددى ئېلىق- سېلىقلار، باشباشتاقلىق، ئادالەتسىزلىك ۋە قاتتىق جازالار خەلقنىڭ ئىقتىسادىنى، ئىچكى تۇرمۇشىنى ۋە مەنىۋى تەرتىپلىرىنى بۇزۇپ، ۋەيران قىلىپ كەلدى. خەلقنىڭ تەرەققىي قىلىش ھىممىتى ۋە غەيرىتىنى مانجۇ ئەجدىھالىرىنىڭ تىمساھلىرى بوغۇپ تاشلىدى...»(د.فىدروف « ئىلى ۋىلايىتىنىڭ ھەربىي ستاتستىكسىنى تەرىپلەش تەجرىبىسى»). چۇقان ۋەلىخانوپ شىنجاڭنىڭ ئىقتىسادى ۋەمەدەنىيتى جەھەتتىن ئارقىدا قېلىش سەۋەپلىرىگە توختىلىپ مۇنداق دەپ يازىدۇ:«خەلق كەمبەغەل ياشىماقتا، يوقسۇللۇقنىڭ دەردىنى تارتماقتا ۋە ھەمىشە ئەمگەك قىلماقتا. ئەگەر شەرق تۈركستان خەلقى ئۆز ئەمگەكلىرىنىڭ پايدىسىنى ئۆزى كۆرسە ئىدى، ئۇ ۋاقىتتا ،ئىلگىرى قانداق باي خەلق بولغان بولسا شەرق خەلقلىرى ئىچىدە شۇنداق باي بىر خەلق بولغان بولار ئىدى.»مانجۇ خانلىقىنىڭ شىنجاڭدىكى مۇستەملىكىچىلىكى بىر يېرىم ئەسىر داۋام قىلدى. مانا شۇ ئۇزاق بىر دەۋر ئىچىدە

بولغان مىللىي مۇستەبىتلىك ئېزىشلەر شىنجاڭ خەلقىنىڭ ئىقتىسات ۋە مەدەنىي تۇرمۇشىنى ۋەيران قىلىپ شىنجاڭنىڭ ئارقىدا قېلىشىغا سەۋەپ بولدى. مانجۇلار شىنجاڭنىڭ شىمالى ۋە جەنۇبىنى تامامەن ئىشغال قىلىپ بولدىن كيىن بۇدىياردا ئۆزلىرىنىڭ مۇستەملىكچىلىك ھۆكمرانلىقىنى مۇستەھكەملەشكە ھەركەت قىلدۇ ۋە جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ھەرقايىسى جايلىرىدا مىللىي ئازاتلىق ھەركىتىگە قاتناشقانلارنى تۇتقۇن ۋە سۈرگۈن قىلىشقا كىرىشىدۇ. مانجۇلار جۇڭغارىيىدە ئوتتۇرا ئاسىياغا قارىتا مۇداخىلە يۈرگۈزۈشكە شارائىت ھازىرلاش ئۈچۈن 40مىڭغا يېقىن ئادەمنى ئەسكەرلىككە تۇتىدۇ. مانا بۇ ئەسكەرلەرنى بۇرۇن ئورنىشۋالغان مانجۇشبەلەردىن تەركىپ تاپقان ئەسكەرلەرنى بېقىش،ئۇلار ئۈچۈن قەلئە قورغان سېلىش،ئۆي ئىمارەت سېلىش ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشچى كۈچى كېرەك بۇلۇپ قالىدۇ.شۇنىڭ ئۈچۈن مانجۇلار ئۇيغۇرلارنى شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي رايونلىرىدىن جۇڭغارىيەنىڭ ئىلى ۋىلايىتىگە مەجبۇرى ھالدا كۆچۈرۈشكە كىرىشىدۇ.

ئۇيغۇرلارنى جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا كۆچۈرۈش 1760-يىلدىن باشلىنىدۇ ۋەشۇيىلى ئاقسۇ شەھرىدىن 300ئادەم كوچۇ رىلىدۇ.ئۇ چتۇرپان قوزغىلىڭدىن 1767-يىلغىچە بولغان ئارىلىقتا ئۇ چتۇرپان،ئاقسۇ،كۇچا، خوتەن، يەكەن قۇمۇل ۋەباشقا شەھەر لەردىن 6000 تۇ تۇ ن ئىلىغا كۆچۇ رىلىدۇ.‹‹بۇ كۆچۈرۈلگەن ئۇيغۇر لار ئىلىنىڭ قاينۇق، قاش ،بولابورغۇس،جىرغىلاڭ ،تاشئۆستەڭ ،بايتوقاي،غونوغاي،دارولدامتۇ،ئارا ئوستەڭ،دىگەن جايلىرىغا جەمى 1000 تۇتۇن ئاھالە ئورۇنلاشتۇرىلىدۇ.›› رىلدۇمان :‹‹چىن ھۆكۇ مىتىنىڭ 18-ئەسر نىڭ ئىككىنچى يېرىمىدىكى شەرقى تۇ ركستانداتۇتقان ئۇيغۇر لار ئاگدارسىياستى››ئېنىقراق ئېيتقاندا ئۇيغۇرلارنىڭ جەنۇبىي شىنجاڭدىن ئىلىغا كۆچۇ رۇ لۇ شى چيەنلۇڭ خان دەۋرىدە باشلانغان بۇلۇپ تۇرپانلىق ئىمىن ۋاڭ بۇ قېتىمقى ئاھالە كۆچۇ رۇشتە مانجۇ ھۆكۇ مىتىگە جان جەھلى بىلەن ئىشلەپ چوڭ ياردەم قىلىدۇ ۋە ئۇنىڭ ئوغلى موسا مانجۇلارغا خۇددى ئۆز ئاتىسغا ئوخشاش ئىشلەپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىلىدا ئۇيغۇر لارغا ھاكىم قىلىپ تەيىنلىنىدۇ.

كيىن بۇ 1000ئائىلە ئۇيغۇر لار دىن باشقا يەنە 2000 ئۆيلۈك ئادەم ئىلىنىڭ نىلقا ،توققۇزتارا ۋەباشقا جايلىرىغا كۆچۈرۈلۈپ، جەنۇبىي ۋە شەرقى شىنجاڭنىڭ ھەرقايىسى جايلىرىدىن ئىلىغا كۆچۇ رۇ لگەن ئا ئىلە جەمى 8000 غا يىتىدۇ.دىمەك ھازىرقى ئىلى ئۇيغۇرلىرى 18-ئەسردە شىنجاڭنىڭ جەنۇبىي ۋە شەرقى رايونلىرىدىن مەجبۇرى كۆچۇ رۇ لگەن ئۇيغۇر لار دۇر. ئىلىغا كۆچۈرۈلگەن بۇ ئۇيغۇرلا ئاساسەن دېھقانچىلىق بىلەن مانجۇ ئەسكەرلىرىنى بېقىش مەجبۇرىيىتىنى ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ.بۇ ئۇيغۇرلار مانجۇ مۇستەبىت ھاكىمىيتى ئۈچۈن دېھقانچىلىق قىلغانلىقتىن ئۇلار بۇلارنى ‹‹تارانجى››دەپ ئاتايدۇ. بۇ ھوقوقسىز ئىلى ئۇيغۇرلىرى دىھقانچىلىق قىلىپ تاپقان ھوسۇلىنىڭ تولىسىنى مانجۇ ھاكىمىيىتىگە تاپشۇرۇپ ئاچ-يالىڭاچ تۇرمۇش كەچۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ.

ئىلىدىكى شەھەرلەر،قەلئەلەر،ئۆستەڭلەر،يوللارنىڭ ھەممىسى ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ قېنى ۋە ماڭلىيىدىن ئاققان ئىسسىق تەرلىرى بىلەن قۇرۇلغاندۇر.بۇ ھەقتە فىدروف ‹‹ ئىلى ۋىلايىتىنىڭ

ھەربى ئىستاتىستىكا تەرتىپى››دىگەن ئەسىرىدە مۇنداق دەپ يازىدۇ ؛‹‹ئىلى ۋىلايىتىدە مانجۇلار ھاكىمىيىتى ئۈچۈن ئىمارەتلەر، قەلئەلەرسېلىش ئۈستەڭلەر چېپىش ۋە يول ياساش ، كۆۋرۈك ياساش ئىشلىرى ئۈچۈن نۇرغۇن ئىشچى كۈچىنى تەلەپ قىلىدۇ . بۇ تەلەپنى قاندۇرۇش ئۈچۈن مانجۇلار قەشقەرىيە مۇسۇلمانلىرىدىن 10-8 مىليونغا يېقىن ئائىلە ئىلىغا كۆچۈرىلىدۇ . بۇلار ‹‹تارانچىلار››دەپ ئاتىلىدۇ.››.

مانجۇ قەبىلىلىرىدىن بولغان ئىلى شىبەلىرىدىن بىرى 1864-يىلى ئىلىدا بولغان خۇيزۇ ۋە ئۇيغۇر قوزغىلىڭى ھەققىدە مانجۇ تىلىدا خاتىرە يېزىپ قالدۇرىدۇ .بۇ خاتىرىنى غۇلجا شەھىرىدە ياشاپ كەلگەن دىتالوف روس تىلىغا تەرجىمە قىلىدۇ . شىبە ئۆزىنىڭ خاتىرىسىدەمۇنداق دەيدۇ:‹‹مانجۇلار بىر ئەسىر بويى تارانچىلارنىڭ نېنىنى يەپ ،دۆلەتتىن ياشى ئايلىق ئېلىپ ،شەھەرلەردە غەمسىز ،بۇزۇقچىلىق قىلىپ ياشاپ كەلدى.....››

چوقان ۋە لىخانوپ ئىلى ئۇيغۇرلىرىنىڭ كورەشلىرى ھەققىدە تۆۋەندىكىلەرنى بايان قىلىدۇ .

19-ئەسىرنىڭ 40-يىللىرىدا مانجۇلارغا ۋە چەتئەل جاھانگىرلىرىغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان تەيپىڭ تيەنگو ئىنقىلابى تورۇتكىسى ئارقىسىدا ھەر قايسى جايلاردىمۇ ئېزىلگەن مىللەتلەر ۋە ئېزىلگەن خەلقنىڭ مانجۇ ئىستىدات ھاكىمىيىتىگە قارشى مىللى ئازاتلىق قوزغىلاڭلىرى باشلىنىدۇ .1862-يىلى خۇيزۇ خەلقى ئازاتلىق قوزغىلاڭلىرىغا ئاتلىنىدۇ .شىنجاڭدا ئۈرۈنچى-ماناس خۇيزۇلىرىمۇ قوزغىلاڭ كۆتىرىدۇ.

1863-يىلى ئازاتلىق قوزغىلاڭ شىنجاڭنىڭ جەنۇبىدا باشلىنىپ دەسلەپ راشىدىن ھاجىم (راشىدىن خوجام)باشچىلىقىدا كۇچا خەلقى مىللى ئازاتلىق تۇغىنى كۆتىرىپ چىقىدۇ .1864-يىلى ئازاتلىق قوزغىلىڭى جەنۇبى شىنجاڭنىڭ ھەرقايسى جايىرىغا كېڭىيىدۇ. شۇ يىلى ئىلى ۋىلايىتىدىكى خۇيزۇ لار بىلەن ئۇيغۇرلارمۇ قوزغىلاڭغا ئاتلىنىدۇ. ئىلى ۋىلايىتىدە شۇ دەۋرىدە ئۇيغۇرلارنىڭ ھاكىمى مىرزەمزات ۋە ئۇنىڭ مۇئا ۋىنى ئابدۇرۇسۇل بەگ ئىدى.ئىلى جاڭجۈنى چاك چىك مىرزەمزاتتىن قوشۇمچە سېلىق تۆلەشنى تەلەپ قىلىدۇ ھاكىم مىرزەمزات بۇ قوشۇمچە سېلىقنى تۆلەش ئىمكانىيىتى يوق دەپ جاۋاپ قايتۇرۇش بىلەن جياڭجۈن گۇنى زىندانغا تاشلاپ ئورنىغا ئابدۇرۇسۇل بەگنى ھاكىم قىلىپ بەلگىلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يەنە جياڭجۈننىڭ خۇيزۇلارنى يوقۇتۇش مەقسىتىدە يوشۇرۇن تەييارلىق كۆرۈۋاتقانلىقى خۇيزۇلارغا مەلۇم بولۇپ قالىدۇ. خۇيزۇلا تەييارلىقسىز تەخىرسىزلا قوزغىلاڭ باشلىۋېتىدۇ. لېكىن بۇ قوزغىلاڭ تېزلا باستۇرىلىدۇ . ئۇنىڭ يولباشچىلىرىدىن يەن سىن فى تا لار دار غا ئېسىپ ئۆلتۈرىلىدۇ. بۇ ۋەقەدىن كىيىن خۇيزۇلانىڭ چوڭلىرىدىن ئاشۇر ئاخۇن، غەنجە ئاخۇن، ئىسمايىل ئاخۇن، ۋە ياقۇپ ئاخۇن يەنە بىر ئىسمى (ماۋەنشىن) لار ئابدۇرۇسۇل ھاكىمغا مۇراجەت ياردەم سورايدۇ. ئابدۇرۇسۇل بەگ قازى نەسىردىن ئاخۇنۇم ۋە باشقا يۇرت چوڭلىرى بىلەن كېڭەش. نەسىردىن ئاخۇنۇم ئابدۇرۇسۇل بەگكە :« خۇيزۇلارغا ياردەم بېرىش ۋە ئىسلام ئۈچۈن قوراللىق كۆرەش قىلىش كېرەك » دىگەن مەسلىھەتنى

بىرىدۇ. بۇ كېڭەشكە ئىشتىراك قىلغۇچىلار خۇيزۇلار بىلەن بىرلىشىش ئازاتلىق ئۇچۇن قوراللىق كۆرەشنى باشلىۋېتىش ھەققىدە پىكىر بىرلىكىگە كېلىدۇ . شۇنىڭدىن كېيىن ئىلى ئۇيغۇرلىرى بىلەن خۇيزۇلانىڭ بىرلەشمە قوراللىق قوزغىلىڭى باشلىنىپ كېتىدۇ.

ئابدۇرۇسۇل بەگ تەييارلىقنى تېزلا پۈتتۈرۈپ تاشئۆستەڭ، ئارا ئۆستەڭ، ئۇلاستاي،دادامتۇ كەتمەن، غالجات، غونۇغاي، توققۇز تارا ۋە باشقا يېزىلىرىدىن ئەسكەر ئالىدۇ. دەل شۇ پەيتتە ئېلى جياڭجۈننىڭ بۇيرىقى بويىچە تۇرغۇتلاردىن بىرمىڭ ئىككى يۈز ئات ئېلىپ كۈرەڭگە كېتىپ بارغان ساغالداي بىلەن ۋۇدارىن ئاتلىرى بىلەن قولغا چۈشىدۇ. مانا بۇ ئەسكەرلەرنىڭ بىر قىسمى شىبەلەرنىڭ سومونلىرىغا، ئىككىنچى قىسمى تېكەست تەرەپتىن كېلىپ مانجۇلارغا ياردەم بېرىدىغان مۇڭغۇللارغا قارشى تۇرۇشقا، ئۈچىنچى قىسمى مانجۇلارنىڭ كۈچلۈك قەلئەسى بولغان باياندايىنى ئېلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلىدۇ. ئاساسلىق كۈچ باياندايى قەلئەسىگە قارشى ھەرىكەت قىلىپ، قوزغىلاڭچى جەڭچىلەر ناھايىتى تېزلىكتە باياداي قەلئەسىنى قورشىۋالىدۇ. بۇ ئەھۋالنى كۆرۈپ جياڭجۈن چاڭچىك قانداقلا بولمىسۇن ئۇيغۇرلار بىلەن خۇيزۇلارنىڭ بىرلىكىنى بۇزۇش پىلانى تۈزىدۇ. شۇ مەقسەد بىلەن جياڭجۈن زىنداندا ياتقان مەمزاتنى بوشىتىپ ئۇنىڭغا:«ئۇيغۇرلار ئۇستىدىكى قوشۇمچە سېلىقنى ئېلىپ تاشلاي، سېنىڭ ھاكىملىق مەنسىپىڭنى قايتۇرۇپ بېرەي، ئۇرغۇرلار قوزغىلاڭنى توختاتسۇن، ئۇيغۇرلار تۇڭگانلارغا قارشى ھەرىكەت قىلسا، مەن ئۇلار ئۇچۇن كەڭچىللىك تۇغدۇرۇپ بېرىمەن ... » دەپ مەزامزاتقا مۇراجىئەت قىلىدۇ. جياڭجۈننىڭ بۇ تەكلىپى مەزامزاتقا پايدىلىق بولسىمۇ، لېكىن ئۇ جياڭجۈننىڭ بۇ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىشقا رايى بارمايدۇ. چۈنكى قوزغىلاڭ ئۇچاغدا ئومۇمى خەلق ھەركىتىگە ئايلىنىپ كەتكەن ئىدى. شۇڭا مەزانزات قوزغىلاڭچىلار تەرەپتە تۇرۇشقا مەجبۇر ئىدى.

خەلق ئىنقىلابى ھەركىتىنىڭ كۈچييىشى بىلەن   چوڭلار يەنە كېڭەش ئۆتكۈزۈپ قوزغىلاڭنى تېخىمۇ كەڭ كۆلەمدە ۋە ئاداققىچە ئېلىپ بېرىش ئۇچۇن كۈچلۈك بىر رەھبەرلىك ئاپراتى ــ ھۆكۈمەت تەشكىل قىلىشنىڭ زۆرۈرلىكىنى تونۇش لازىملىقى ئوتتۇرىغا قويىلىدۇ. ھەمدە بۇ قەھەتتە پىكىر بىردەكلىكى ھاسىل قىلىنىدۇ. چوڭلار كېڭەشنىڭ قارارى بويىچە قازى نەسىردىن ئاخۇن قازى كالان ، مەزامزات سۇلتان، ئابدۇرۇسۇل بەگ ئەمىر، موللا شەۋكەت ئاخۇن قازى موفتى قىلىپ بەلگىلىنىدۇ.

ئېلىدا كۆتىرىلگەن قوزغالاڭ جەريانىدا چوڭلار ئوتتۇرىسىدا ئۆزئارا مەنپەئەت پەرەسلىك، بىر-بىرىنى كۆرەلمەسلىك كۈچلۈك بولۇپ، قوزغىلاڭنىڭ ۋاقتى ناھايىتى ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىدۇ. بۇچاغدا ئەخمەتخان دېگەن بىر غوجا (غوجىلار نەسلىدىن) پەيدا بولۇپ، بۇقېتىمقى قوزغىلاڭدىن پايدىلىنىپ ئۆز شەخسى غەرىزىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەن ئىدى. نادان خەلق ئەخمەتخاننىڭ غوجىلىقىغا ئىشىنىپ ئۇنى ھۆرمەتلەيتتى. ھەتتا ئۇ مەزامزاتنىمۇ ئۆزىگە مايىل قىلىۋالغان ئىدى. مەزامزات بولسا ئۆزىنىڭ شەخسى غەرەزلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئەخمەتخان غوجىدىن ياردەم ئېلىشقا تولۇق كۆزى يېتەتتى. سۇلتان مەزامزات شەخسى مەنپەئەتىنى چىقىش قىلىپ، قوزغىلاڭدا ياخشى ئىشتىراك قىلىۋاتقان ئابدۇرۇسۇل بەگ بىلەن ئۇنىڭ قېيىن

ئاتىسى ئەخمەت غەزنىنچى بەگنىڭ ئابرويلۇق بولۇپ كېتىشىدىن قورقاتتى. ئۇ مەنسەپ ۋە ئابرويدىن ئايرىلىپ قالماسلىق ئۈچۈن قېيىن ئاتا-كۈيئوغۇل ئىككەيلەننى يوقىتىش سۇيقەيستىنى پىلانلايدۇ. مانا بۇ قارانىيەت مەزامزات پىلانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتا ئەخمەتخان غوجا بىلەن بىللە (ئۇلار يېقىن دوست بولۇپ قالغان ئىدى) ھەرىكەت باشلايدۇ. نەتىجىدە ئەخمەتخان غوجا غەزنىنچى بەگنى ئۆلتۈرىدۇ. ئابدۇرۇسۇل بەگ بۇنىڭدىن قاتتىق غەزەپلىنىدۇ، لېكىن ئەخمەت غوجىغا قارشى ھەرىكەت قوللىنىش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. مەزامزات بىلەن ئەخمەت غوجا ئەخمەت غەزنىنچى بەگنى ئۆلتۈرۈش بىلەنلا قانائەت قىلمايدۇ. ئۇلار ئابدۇرۇسۇل بەگنى، ئىسھاق بەگنى، قازى نەسىردىن ئاخۇننى يوقىتىش چارىلىرىنى تېپىشقا كىرىشىدۇ.

شۇپەيتتە قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئالدىدا تۇرغان جىددى ۋەزىپە كۈچلۈك دۈشمەن يوشۇرۇنغان باياندای قەلئەسىنى ئېلىش ئىدى. باياندای قەلئەسىنى ئېلىشتا باتۇرلۇق كۆرسەتكەن كىشى ـ مەشھۇر ئۇيغۇر خەلق قوشاقچىسى سادىر پالۋان بولىدۇ. سادىر پالۋان بۇ ئازادلىق قوزغىلاڭغا ئاددى خەلق يول باشچىسى سۈپىتىدە قاتنىشىدۇ. ئۇ باياندای قەلئەسىنىڭ ئېگىز ھەم قېلىن سېپىلىنى دورا كۈچى بىلەن پارتىلىتىپ، قوزغىلاڭچىلارنىڭ ئومۇمى ھۇجۇم باشلىشىغا ئوڭايلىق شارائىت تۇغدۇرىدۇ. شۇنداق قىلىپ جەڭچىلەر سادىر پالۋان، ئابدۇرۇسۇل بەگ ۋە باشقىلارنىڭ باشچىلىقىدا **1866**-يىلى **3**-ئاينىڭ **8**-كۈنى باياندای قەلئەسىنى ئىشغال قىلىدۇ.

باياداي قەلئەسىنى ئېلىشتا ئومۇمى جەھەتتىن ھەربىي رەھبەرلىك قىلغان كىشى ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگ ئىدى. قەلئە ئېلىنغاندىن كېيىن ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئىناۋىتى بىراقلا يۇقىرى كۆتىرلىپ كېتىدۇ، خەلق ئارىسىدا چوڭ ھۆرمەتكە ئىگە بولىدۇ. ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئابرويلۇق بولۇپ كېتىشى سۇلتان مەزامزات ئۈچۈن تولىمۇ قايغۇلۇق ئىش بولىدۇ. چۈنكى مەنسەپ پەرەس مەزامزات سۇلتانلىقتىن ئايرىلىپ قېلىشتىن ئەنسىرگەن ئىدى. ئۇ پەقەت ئۆزىنىڭ مەنپەئەتىنىلا ئويلايتتى. ئۇشۇنچىلىك قارانىيەت ئىدىكى، سۇلتانلىق مەنسىپىنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن، قوزغىلاڭدا چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن خەلق ئوتتۇرسىدا چوڭقۇر مۇھەببەتكە، ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغان ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنى يوقىتىش چارىسىنى ئىزدەيدۇ. شۇ مەقسەت بىلەن ئۇ ھېلىقى ئەخمەت غوجىغا ئابدۇرۇسۇل بەگنى ۋە ئۇنىڭ دوستى ئىسھاق بەگنى قەتلە قىلىشنى تاپشۇرىدۇ. ئەخمەتخان غوجا سۇلتاننىڭ بۇ تەكلىپىنى چىن دىل بىلەن قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا:«ئابدۇرۇسۇل بەگنى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن، ئۇنى قارىلايدىغان بىر پارچە يالغان ھۆججەت توغرىلاش لازىم. چۈنكى ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئەسكەرلەر ئارىسىدا ئابرويى كۈچلۈك، بولمىسا ئىشىمىز ئەمەلگە ئاشمايدۇ.» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار مانجۇ تىلىدا بىر پارچە ھۆججەت تەييارلاپ، تۆھمەت بىلەن ئابدۇرۇسۇل بەگنى ئۆلتۈرۈشكە كىرىشىدۇ. بۇ سۇيقەستلىك ئىشنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشنىمۇ ئەخمەتخان غوجا ئۆز ئۈستىگە ئالىدۇ. ئەخمەتخان غوجا ئۆز شايكىلىرى بىلەن ئەمىر ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ چېدىرىغا بېرىپ، ئۇنى ئولتۇرغان يېرىدە تۇيۇقسىزلا غەنجەر سېلىپ ئۆلتۈرىدۇ. ئاندىن يەنە ئىسھاق بەگنىمۇ ئۆلتۈرۈپ، ئابدۇرۇسۇل بەگنىڭ ئەڭ يېقىن ئادىمى بولغان خەلق ئارىسىدا ئىززەتلىك ھېسابلانغان قازى نەسىدىن ئاخۇنۇمنى قازى كالانلىق مەنسىۋىدىن ئېلىپ تاشلاپ زىندانغا سالىدۇ. شۇنداق قىلىپ مەزامزات بىلەن ئەخمەتخان غوجا

ئۆزلىرىنىڭ مەقسىتىنى ئاخىرى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ ۋە ئىككىسى ئېلىنى ئوڭچە سورىماقچى بولىدۇ.مەلۇم ۋاقىتتىن كېيىن غۇلجىدا پوچى مەھمۇد (« قېرى غوجا»، يەنە بەزى مەنبەلەردە «ئاففانىستانلىق مەھمۇد ئەھمەدخان» دېيىلگەن) دېگەن بىر كىشى پەيدا بولىدۇ. بۇ كىشى ئۆزىنى غوجاملار نەسلىدىن قىلىپ كۆرسىتىدۇ. نادان خەلق ئۇنى «غوجا» دەپ ئىشىنىدۇ ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ نەزىر-چىراغلار بېرىدۇ. مەھمۇد ئۆزىنىڭ ياغاچتىن زەمبىرەك ياسىيالايدىغانلىقىنى خەلققە جاكار قىلىدۇ. ئۆزىنىڭ بار ھۈنەر ۋە ھىيلىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، نادان خەلقنى ئالدىماقچى بولىدۇ. ئۇنىڭ ئەسلى مەقسىدى بۇ ئىنقىلابتىن پايدىلىنىپ مەنسەپ ئورنىغا ئىگە بولۇش ئىدى. بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ بىرىنچى بولۇپ مۆجىزە يارىتىپ، ياغاچتىن زەمبىرەك (پو) ياساپ بولالىغان جەڭلەرگە قاتنىشىدۇ. شۇڭا خەلق ئۇنىڭغا «پوچى مەھمۇد» دېگەن لەقەمنى بېرىدۇ. ئۇ بارا-بارا ئۆز ئەتراپىغا بىر قىسىم ئادەملەرنى توپلايدۇ. لېكىن ئۇنىڭ ياسىغانىياغاچ زەمبىرەكلىرى بىر قېتىم ئېتىش بىلەنلا پاچاقلىنىپ كېتىدۇ. مەھمۇد بۇنىڭ بىلەن كۆزلىگەن مەقسىدىگە يېتىش مۇمكىن ئەمەسلىكىنى ھېس قىلىپ، باشقا بىر چارە ئىزلەيدۇ. ئۇ ئاخىر زىنداندا ياتقان قازى نەسىردىن ئاخۇنىنى قۇتقۇزۇپ چىقىشقا كىرىشىدۇ. ئۇنىڭ نەسىردىن ئاخۇنۇمنى قۇتقۇزىشتىكى مەقسىدى- ئۇنىڭ ئابرويى بىلەن خەلقنىڭ رايىنى ئۆزىگە مايىل قىلىپ، چوڭ مەنسەپكە- سۇلتانلىققا ئېرىشىشتىن ئىبارەت پىلانلىرىنى ئىشقا ئاشۇرۇش ئىدى.پوچى مەھمۇد ئۆز ئادەملىرىنىڭ ياردىمى بىلەن نەسىردىن ئاخۇنۇمنى زىنداندىن قۇتۇلدۇرۇپ چىقىدۇ. سۇلتان مەزامزات پوچى مەھمۇدنىڭ بۇ ئىشىغا ھەيران بولۇپ، نەسىردىن ئاخۇنۇمنى يوقىتىش كويىغا كىرىدۇ. شۇ ئەسنادا ئەخمەتخان غوجا پوچى مەھمۇد بىلەن ئالاقە باغلاپ ئۇنىڭ بىلەن دوست بولىدۇ. سۇلتان مەزامزات نەسىردىن ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرۈشنىڭ كويىدا بولغان بولسا، پوچى مەھمۇد بىلەن ئەخمەتخان غوجا سۇلتاننى ئۆلتۈرۈپ سۇلتانلىقنى قولغا ئېلىشنىڭ كويىدا بولىدۇ. نەتىجىدە سۇلتان مەزامزات نەسىردىن ئاخۇنۇمنى ئۆلتۈرىدۇ. پوچى مەھمۇد بىلەن ئەخمەتخان غوجا بىرلىشىپ سۇلتاننى ئۆلتۈرۈش قەستىنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن پوچى مەھمۇد ئۆزىنى سۇلتان دەپ ئېلان قىلىدۇ. شۇنداق قىلىپ ئېلىدا بىر مەھەل « قېرى غوجا»نىڭ سۇلتانلىقى باشلىنىدۇ. لېكىن پوچى مەھمۇد ۋە ئەخمەتخان غوجا ئۆزلىرىنىڭ شەخسى مەنپەئەتلىرى ئۈچۈن ھەركەت قىلغانلىقلىرى، قىلغان ئىشلىرىنىڭ قارا نىيەتلىك بولىشى كۆپچىلىك خەلققە ئوپ-ئوچۇق بولىدۇ.شۇڭا ئەينى دەۋرنىڭ ئابرويلۇق كىشىلىرىدىن بولغان شەمسىدىن خەلپەم يول باشچىلىقى بىلەن ئىنقىلابنىڭ مېۋىسىنى تارتىۋالغان بۇ بىر توپ بۇزۇقلارغا قارشى كۆرەش باشلىنىدۇ.بۇكۆرەشكە ئالاھىدە كۈچ چىقارغانلار ئارا ئۆستەڭلىكلەر بولۇپ، ئۇلار ئارانلا 36 كۈن سۇلتان بولغان پوچى مەھمۇدنى سۇلتانلىقتىن چۈشۈرىدۇ. پوچى مەھمۇدقا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. ئەخمەتخان خوجا جازادىن قورقۇپ سۈيدۈڭگە قېچىپ قۇتۇلىدۇ. پوچى مەھمۇدنىڭ سۇلتانلىقى يوق قىلىنغاندىن كېيىن موللا شەۋكەت ئاخۇن سۇلتان، ئەلا پالۋان(ئەلاخان) ئەسىر بۇلۇپ تەيىنلىنىدۇ. شۇ كۈندىن باشلاپ قوزغىلاڭچىلار نىڭ ئالدىدا مانجۇلارنىڭ ئىككىنچى چوڭ قەلئەسى كۈرەنى ئېلىش ئىشى تۇراتتى . ئۇلار قىسقا ۋەقت ئىچىدە جىددى تەييارلىق قىلىپ، كۈرەنى ئېلىشقا كىرىشىدۇ. كۈرەنى ئېلىشتا ئومۇمى جەھەتتىن يول باشچىلىقنى (قوماندانلىقنى) ئەمىر ئەلاخان ئېلىپ بارىدۇ. لېكىن كۈرەنى تېزلا ئالالمايدۇ. كۈرەنى ئېلىش يەنە خەلق قەھرىمانى سادىر پالۋانغا تاپشۇرىلىدۇ. سادىر پالۋان كۈرە قەلئەسىنىڭ سېپىلى ئاستىدىن ئۇزۇن لەخمە كىلاپ، ئۇنىغا دورا قويۇپ پارتىلىتىپ، سېپىلنى ئاغدۇرۇپ تاشلايدۇ.

كۇرە قەلئەسىدىكى مانجۇ ھاكىمدارلىرى ئومۇميۈزلۈك تەسلىم بولىدۇ. كۇرە قەلئەسى تەسلىم بولغاندىن كېيىن ئەلاخاننىڭ ئەل ئىچىدىكى ئابرويى يۇكسەك دەرىجىدە كۆتىرىلىدۇ. سۇلتان شەۋكەت ئاخۇن بۇھالدىن خاۋاتىرلىنىپ، قانداقلا بولمىسۇن بىر ئامال قىلىپ، ئەلاخاننى ئىشىدىن بوشىتىش چارىسىنى تېپىشقا كىرىشىدۇ. شۇنداق كېتىۋەرسە ئۆزىنىڭ سۇلتانلىق مەنسۇپىدىن ئايرىلىپ قالىدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن ئىدى. چۈنكى سۇلتان شەۋكەت ئاخۇن ئەمىر ئەلاخانغا قارىغاندا تەدبىرسىز، پاراسەتسىز ئادەم ئىدى ۋە ئۇنىڭ خەلق ئارىسىدا ھۆرمىتى تۆۋەنرەك ئىدى. بىراق سۇلتان شەۋكەت ئاخۇن ئەمىر ئەلاخاننى ئىشتىن بوشىتىش ئۈچۈن ھېچقانداق سەۋەپ تاپالمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇنى ئەمىرلىك مەنسۇپىدىن ئېلىپ تاشلىدى. كۆپچىلىك خەلق بۇنىڭغا ھەيران بولدى. خەلقنىڭ ئابرويلۇق ھۆرمەتلىك ئادەملىرى يىغىلىپ، سۇلتان شەۋكەت ئاخۇندىن «ئەلاخاننىڭ ئەمىرلىك مەنسىپى قايتۇرۇپ بېرىلسۇن» دەپ قاتتىق تەلەپ قىلدى. سۇلتان بۇنىڭغا كۆنمىدى. شۇنىڭدىن كېيىن كۆپچىلىك خەلق قوزغىلىپ:«شەۋكەت ئاخۇن سۇلتانلىقتىن چۈشسۇن،بىز ئەلا خاننى سۇلتان قىلىپ كۆتۈردۇق.»دەپ جاكارلىدى. شەۋكەت ئاخۇن كۆپچىلىك خەلققە قارشى تۇرالمىدى، ئاخىرى سۇلتانلىق تەختىدىن چۈشتى.1867-يىلى ئەلا خان ئىلىغا سۇلتان بولۇپ كۆتۈرۈلدى.توختاخۇن ئەمىر بولۇپ بەلگىلەندى.

قوزغىلاڭ تامام بولۇش ئالدىدا تۇرغان بىرپەيتتە خۇيزۇلارنىڭ يولباشچىسى ياگور ئاخۇن ئۇيغۇر-خۇيزۇ خەلقلىرىنىڭ بىرلىگىنى تېخىمۇ كۈچەيتىشنىڭ ئورنىغا، ئەكسىچە يول تۇتۇپ، سۇلتانلىقنى تالىشىپ، پۇتۇپ بولغان ئىشنى بۇزۇشقا ھەركەت قىلىدۇ.بۇھەركەتكە ئەخمەتجان خوجا بىلەن شەۋكەت ئاخۇن قوشۇلۇپ خۇيزۇلارنى ئەلا خاننىڭ سۇلتانلىقىغا قارشى ئۇرۇش قىلىشقا قۇتۇرتىدۇ. شۇۋاقىتتا ئەمىرلىك مەنسىپكە رازى بولماي سۇلتانلىقنى تەمە قىلىپ يۇرگەن ئەمىر توختاخۇن ھىلىقى بىر توپ تەرەپكە ئۆتۈپ كىتىدۇ.ياگور ئاخۇننىڭ مەنسەپپەرەسلىكى، ئەخمەتجان خوجا، شەۋكەت ئاخۇن، توختاخۇنلارنىڭ ھەركىتىنىڭ نەتىجىسىدە ئۇيغۇر لار بىلەن خۇيزۇلار ئوتتۇرىسىدا قانلىق قىرغىن باشلىنىپ كىتىدۇ. لىكىن ئاز سانغا ئىگە بولغان ئۇيغۇرلار بۇ ئۇرۇشتا زور تالاپەت تارتىپ يېڭىلىدۇ. ياگۇر ئاخۇن ئۆلتۈرىلىدۇ. بۇ ئۇرۇشنىڭ سەۋەپچىلىرى بولغان ئەخمەتجان خوجا، توختاخۇنغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىدۇ. شەۋكەت ئاخۇننى بولسا قاپقا سېلىپ ئىلىدەرياسىغا تىرىك تاشلاپ سۇغا غەرق قىلىش جازاسى بېرىلىدۇ.

بوستان ژورنىلى 1995-يىللىق 1-2-سان

مەنزىل تورى ئېلكتاپ گۇرۇپپىسى

www.Menzil.biz

book@menzil.biz   menzilbiz@163.com